

BİBLİYOGRAFYA

Tanzimat tetkiklerinin ortaya koyduğu bazı meseleler

— Tanzimatın yüzüncü yıl dönümünde İstanbul Üniversitesi tarafından hazırlanan eserin birinci cildi münasebetile * —

Yazarın :

ÖMER LÜTFİ BARKAN

Yeni Türkiyenin kültür davaları arasında millî tarihin, bir Türk ilmi ve görüşle, yeniden tedvinine teşebbüs nevinden muazzam bir iş de mevcuttur. Türk münevverinin cihan ve tarih görüşünü hazırlayacak olan ve tefekkür dünyamızı garp âleminin fikir inhisar ve kapitülasyonlarından kurtarmayı istihdaf eden bu büyük kültür davasının ehemmiyeti memlekette gün geçtikçe daha iyi idrak edilmektedir.

Bu sahadaki mesaiyi teşkilâtlandırmak için kurulmuş olan «Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti» nin şimdiye kadar yapmış bulunduğu hizmetler ve muhtelif tarih kongrelerinde ortaya atmış olduğu mühim tezler herkesçe malûmdur. Devlet reislerinin yüksek alâka ve himaye-

(*) *Tanzimat*: I: İstanbul, Maarif Matbaası, 1940. (1026 sayfa ve ayrıca fotoğraf ve vesikalar). Fiyatı 3.5 lira.

İçindekiler:

- 1 — *A. H. Ongunsu*: Tanzimat ve âmillerine umumî bir bakış. sa. 1 - 12.
- 2 — *Enver Ziya Karal*: Tanzimattan evvel garplılaştırma hareketleri. 13-30.
- 3 — *Dr. Yavuz Abadan*: Tanzimat Fermanının tahlili. 31 - 58.
- 4 — *Sadri Maksudi Arsal*: Teokratik devlet ve lâik devlet. 59 - 95.
- 5 — *Dr. Recai G. Okandan*: Âmme hukukumuzda Tanzimat devri 97 - 128.
- 6 — *Necati Tacan*: Tanzimat ve ordu. 129 - 137.
- 7 — *Dr. Hıfzı Veldet*: Kanunlaştırma hareketi ve Tanzimat. 139 - 209.
- 8 — *Mustafa Reşit Belgesay*: Tanzimat ve Adliye Teşkilâtı. 210 - 220.
- 9 — *Tahir Taner*: Tanzimat devrinde ceza hukuku. 221 - 232.
- 10 — *Şükrü Baban*: Tanzimat ve para. 233 - 262.
- 11 — *Dr. Refii - Şükrü Suva*: Tanzimat devrinde istikrazlar. 263 - 288.
- 12 — *Yusuf Kemal Tengirşenk*: Tanzimat devrinde Osmanlı Devletinin haricî ticaret siyaseti. 289 - 320.

leri altında çalışan bu cemiyetin programlaştırdığı çalışmaların bugün ne halde bulunduğunu ve bundan sonra Türk ilim ve irfanı için iftihar edilebilecek ne gibi eserler hazırlandığını bilmiyoruz. Fakat, son zamanlarda bu sahalardaki çalışmalara yeni bir hız vermek için tanzimatın yüzüncü yıldönümünü bir vesile ittihaz eden Maarif Vekâletinin yapmış olduğu bir tebliğ, aynı neviden bir vazife için İstanbul Üniversitesini de harekete geçirmiş ve bu hayırlı teşebbüsten «kendi realitelerimiz üzerinde zihin yormak prensibinin değerli bir vesikası olarak Türk tefekkür tarihine intikal edecek» olan kıymetli bir kitap meydana gelmiştir. Bu kitapta neşredilmiş bulunan etütlerin kıymeti hakkında bir fikir edinmek ve kitaba lâıyk olduğu ehemmiyeti atfedebilmek için, Maarif Vekâletinin bu hususta vermiş olduğu direktiflerin mahiyeti ile mevzuubahs kültür davasında memleketin yüksek kültür müesseselerinden beklenen hizmetin ehemmiyeti hakkında bir kaç söz söylemek lâzım gelir:

Filhakika, Maarif Vekâletinin yüksek kültür müesseselerimizden bu suretle istediği şey, sadece Tanzimat devri gibi bugünün izahı için bilhassa iyi tanınması icabeden bir yakın tarih safhasını aydınlatmaktan ibaret de değildir. Fikrimizce, kültür hayatımızın asıl mühim davası, üniversite gibi, yüksek kültür müesseselerimize hâkim olan ruhun ilhamını memleket realitelerinden almasını temin etmek suretile, *hakikî ve yerli bir Türk ilminin doğmasına* hizmet etmektir. Milletlerarası ilmi vazifelerin taksiminde Türk ilim ve irfan hayatına düşen ve en büyük salâhiyet ve alâka ile yapılması gereken işler, şüphesiz, kendi millî realitemize ait olan tetkiklerdir. İlim adamlarımız her şeyden evvel, Türk tarih ve realitesine ait tetkiklerle kendilerine dünya ilim âleminde bir mevki ayırmış

13 — *Ömer Lûtfi Barkan* : Türk Toprak Hukuku tarihinde Tanzimat ve 1274(1858) tarihli Arazi Kanunnamesi. 321 - 421.

14 — *Ömer Celâl Sarç* : Tanzimat ve Sanayimiz. 423 - 440.

15 — *Sadrettin Celâl Antel* : Tanzimat Maarifi. 444 - 462.

16 — *M. Şerafettin Yaltkaya* : Tanzimattan evvel ve sonra medreseler. 463 - 467.

Tanzimat ve müsbet ilimler : 469 - 510.

17 — *Dr. N. Gökdoğan* : A. Türk astronomi tarihine bir bakış. 469.

18 — *Dr. Kerim Erim* : B. Riyaziye. 477.

19 — *Fahir Yeniçay* : C. Tanzimattan evvel ve sonra fizik tedrisatı hakkında bir taslak. 485.

20 — *Tarık Antel* : D. Tanzimattan Cumhuriyete kadar Türkiyede kimya tedrisatının geçirdiği safhalara dair notlar. 491.

21 — *İbrahim Haklı Akyol* : Tanzimat devrinde bizde coğrafya ve jeoloji. 511 - 571.

olmalıdırlar. Esasen, bu memlekette senelerdenberi yapılmakta olan tecrübeler göstermiştir ki, kökleri memlekette olmayan veyahut hiç olmazsa yapraklarla memleket havasını teneffüs ederek canlanmayan, *kendi muhîtinin realitesi içine dalıp «meselesini» bulmuş olmayan kuru ve mücerret bir ilmin* Türkiyede gürbüzleşmesine, meyva ve çiçek vermesine imkân yoktur. Bundan yedi sene evvel yapılmış olan üniversite ıslahatında, her şeyi yeniden yapmak ve en yeni, en pahalı ve iddialı olanı vücuda getirmek isteyen hamledeki şiddet ile, tarih ve dil sahasındaki faaliyetlere ayrılan hissenin büyüklüğünü, hep bu yerli Türk ilmini yaratacak müesseseyi, ne pahasına olursa olsun, kurmak sıkıntı ve ıztırabını çeken bir tecrübenin kuvvetinde aramalıdır.

Filhakika, memleket bugünkü yüksek kültür müesseselerinden ne bekliyor? Şüphesiz, yüksek ilim müesseselerimizin vazifesi, sadece yeni devlet cihazlarının icabettirdiği teknik ve ihtisas adamlarının kadrosunu doldurmaktan ibaret kalmıyacaktır. Bu müesseseler bize, memleket havası içinde yüksek ilim metodlarıyla hazırlanmış millî bir kültürün lâboratuvarı vazifesini görecekler ve bu suretle *memleketin muhtaç olduğu hayat ve tarih görüşlerini, iktisadî ve içtimaî kanaatleri* bütün şümül ve alâkalarile bir kül halinde işliyerek yayacaklardır. Bu bakımdan, Üniversitemizin hazırlamak ve yaymakla mükellef olduğu bilgi, yeni hayatın kaide ve nizamlarile, yeni organlarını tayin vazifesini üzerine alacak seçkin idareci zümrelerinin medenî ve siyasî terbiye ve imanlarının esasını teşkil eden canlı, şümüllü ve yüksek bir bilgidir.

-
- 22 — *Mükrimin Halil Yinanç* : Tanzimattan Meşrûtiyete kadar bizde tarihçilik. 573 - 595.
- 23 — *Dr. Halil Nihat Tarlan* : Tanzimat edebiyatında hakikî müceddit. 597 - 617.
- 24 — *Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu* : Tanzimatta içtimaî hayat. 619 - 659.
- 25 — *Cemil Bilsel* : Tanzimatın haricî siyaseti. 661 - 722.
- 26 — *Cavîd Baysun* : Mustafa Reşit Paşa. 723 - 746.
- 27 — *Sabri Esat Siyavuşgil* : Tanzimatın Fransız efkârı umumiyesinde uyandırdığı akisler. 747 - 756.
- 28 — *Hilmi Ziya Ülken* : Tanzimattan sonra fikir hareketleri. 757 - 775.
- 29 — *İhsan Sungu* : Tanzimat ve yeni Osmanlılar. 777 - 857.
- 30 — *Dr. Ragıp Özdem* : Tanzimattanberi yazı dilimiz. 859 - 931.
- 31 — *Dr. A. Süheyl Ünver* : Osmanlı tababeti ve Tanzimat hakkında yeni notlar. 933 - 966.
- 32 — *Dr. Osman Şevki Uludağ* : Tanzimat ve hekimlik. 967 - 977.
- 33 — *F. Reşit Unat ve Selim Gerçek* : Bibliyografi. 979 - 990.
- İndeks : 991 - 1026.

Bu nevi bir bilginin hazırlanması içinde ise, iyi anlaşılmiş bir tarih kültürünün, tarihî realitemizin derinlerinden süzülüp gelen bir milliyet şuurunun büyük bir rolü mevcuttur. Filhakika, şunun bunun elinde kör bir ihtisas metaı olarak kalmağa mahkûm bir tarih telâkkisi yerine, malûmatımızın her şekline hususî bir canlılık verebilecek olan *hakikî bir tarih kültürü, Türk münevverinin ve irfan hayatının en fazla özlemiş olduğu bir öz gıda menbaı, kıymetli bir mayalanma unsurudur*. Bu sebeple üniversitelerimizde tedrisatta verilecek veçhe bakımından tarihî kültürün büyük bir ehemmiyet arzedeceği meydandadır. Bu hususta daha eski devirleri bir tarafa bırakalım, fakat bilhassa Tanzimat devri Türkiyesini tanımayan, onun acı tecrübelerinin şuurundan mülhem olmıyan bir edebiyat, hukuk veya iktisat tedrisatının fikrimizce genç zihinler için ruhsuz bir kalıp ve vitaminsiz bir çerez gıda olmaktan başka bir kıymeti olamaz. Demek ki, yerli bir kültür hayatının canlanmasında, şümüllü ve muayyen bir tarih telâkkisinden ve Türk tarihine ait tetkiklerden beklenen hizmet pek büyüktür. Tedrisatta da ananesi olan tarihçi bir ruhun hâkim olmasının büyük bir ehemmiyeti vardır.

Bu bakımdan, memleket kültür hayatının tanzimi vazifesini üzerine almış olan Maarif Vekâletinin bu işte önyak olarak, üniversitemizin muhtelif fakülte hocalarından kendi sahalarını ilgilendiren yakın tarih meseleleri hakkında etüdler istemesi, onları bu hususta zihin yormağa ve emek sarfetmeğe teşvik etmesi ve bu sahada muvaffakiyetli neticeler elde etmesi kayda şâyân bir hareket teşkil etmektedir.

*
**

Mevzuubahs bakımlardan tetkik edilince ehemmiyeti artan bu teşebbüsün meydana koyduğu esere gelince; her şeyden evvel itiraf etmek lâzım gelir ki, bu eser bu sahada ileriye atılmış bir büyük ilk adımdan başka bir şey değildir. Bu teşebbüsü ortaya atanlarla bizzat yazı yazmış olanların çoğu da, bu eserin bundan böyle bu sahada yapılacak tetkiklerin bir mukaddimesi olması temennisini izhar etmekte müttetikler. Bu sebeple mevzuubahs kitap, düşünülen büyük bir işin bir parçası olmak bakımından, Tanzimat tetkiklerinin birinci cildi itibar olunmuştur ve hakikî kıymetini asıl bundan sonra yapılacak esaslı araştırmalar için zemini hazırlayan, meseleleri yerli yerine koymağa çalışan bir taslak ve methal teşkil etmiş olmasından almaktadır.

Filhakika, bundan böyle yapılacak tanzimat tetkiklerinin bu kitapta varılan neticelerden hareket ederek onun boşluklarını doldurmağa, işaret ettiği meseleleri aydınlatmağa çalışması ve bu suretle mevzuubahs tetkiklerin bu kitapta tesbit edilen halihazır seviyelerinin kısa bir zamanda aşılması, memleket ilim ve irfanı için en büyük, en samimî ve müşterek bir temenninin mevzuudur. Bu bakımdan (biz, bugün meydana konan eserin kıymetini şüpheyeye düşürmeden, *bu eserin ortaya koyduğu problemlerin mahiyeti ile bu sahada yapılması gereken tetkiklerin istikbali, gaye ve plânları hakkında düşündüklerimizi söylemeyi faydasız addetmiyoruz*) Bu sebeple, bizim burada yapmak istediğimiz tahliller ve kaydedeceğimiz mülâhazalar, ayrı ayrı her makaledeki hususiyetlere, kıymetli veya noksan taraflara ait olmaktan ziyade, tamamen umumî bir tarzda, bazı meselelerin halihazırda kendilerini ne şekilde vazetmiş bulduklarını göstermeğe çalışacaklardır.

*
**

Fikrimizce tanzimata ait tetkiklerin ilk hamlede tesadüf ettikleri iki mühim mesele mevcuttur ki, bu meseleler, bu kitapta da muhtelif vesilelerle meydana çıkmış bulunmaktadır:

1) Bu meselelerden biri, hiç şüphe yok, Tanzimat devrine ait umumî ve sistemli görüş ve anlayış tarzları ile, bu görüş ve anlayış tarzlarını hazırlayacak olan etraflı tetkiklerin, orijinal vesikalara dayanan monografyalarm aynı zamanda ve yekdiğerini tamamlayacak şekilde bir arada mevcut bulunmasına olan ihtiyaçtır. Filhakika, yekdiğerine zıd gözüken bu iki nevi çalışma tarzının en münasip bir şekilde bir arada toplanması, sureti umumiyede tarih tetkiklerinin ilerlemesi için zarurî bir şart teşkil etmektedir. Muayyen bir tarih görüş ve anlayışına sahip olmadan hesapsız vak'alar içinden tipik ve manidar olanı seçmek ve hâdisatı kıymetlendirip manâlandırmak imkânsız olduğu gibi; insana ancak vakıların ve orijinal vesikaların ilham edebileceği bir tarihî realite hissi olmadan sırf zihnî cehdü gayretle ulaşılabilecek olan bir takım spekülâsyonlara düşmek de kıymetsiz ve boş bir iştir. Tam bir tarihçi için bu iki nevi hazırlığı geçirmiş olmak ve her iki temayül ve endişeyi de nefsinde hissetmek lâzımdır.

Bu bakımdan tetkik edildiği zaman, tanzimat tetkiklerinin hali hazır vaziyeti, itiraf etmek lâzım gelir ki, henüz tatminkâr bir şekil

almamıştır. Bu kitapta otuzu müteceviz ilim adamı Tanzimatın bir tarafını, bazan birbirinden tamamen habersiz olarak, kendilerini alâkadar eden hususî noktalardan derinleştirmeye çalışmışlar, fakat çok defa tetkik edilen mevzuun umumî olarak Tanzimat devri problemleri ile olan münasebet ve müellifin onlar karşısında aldığı vaziyet tebarüz edememiştir. «Tek elden çıkmamış veya aynı okul mensuplarının yazılarından terekkiüp etmemiş olması» gibi, bu çeşit eserlerde tesadüf edilmesi zarurî olan noksanlar yanında; yazılarda umumiyetle bariz karakterleri olan okulların, istikbali olan orijinal görüş ve anlayış tarzlarının bâriz bir şekilde mevcut bulunmayışı da nazarı dikkati celbetmektedir. Bu yüzden, çok defa ortaya atılan ve dikkate şayan olması mümkün bulunan izah tarzları ve Tanzimatı görüş ve anlayış prensipleri de *sistemsiz, telifçi ve kuruca sayıp sıralayıcı* olmaktan ileri gidememişlerdir. Filhâkika, bu görüş tarzları, çok yerde, sahiplerinden vak'alarla beslenmiş, bütün ruha sirayet etmiş ve uzun emek mahsulü erişilmiş bir rüyet zaviyesi olmak hissini vermekten uzak bulunmuştur. Tanzimat devrinin menşelerine, problemlerine, muhtelif safhalarına ve tesirlerine ait meseleler çok defa *muhteriz, iddiasız ve dolayısıyla tâkatsiz mücerret fikirler halinde kalmıştır.*

Tanzimat devrinin herhangi bir meselesini işlemek vazifesini üzerine alan bir mütehassis, henüz bu devrin umumî tarihi yazılmamış bulunduğu için, mevzuunun tanzimat tetkiklerinin umumî plânı içindeki mevkiini bulmak ve diğer sahalara ait malûmatın kendisine verebileceği ufuk genişliği ve anlayış kudretinden istifade etmekte müşkülât çekmektedir. Hülâsa, tam manâsile bir Türk Tanzimat devri tarihçisinin henüz gelmemiş bulunması bu kitapta bir çok yerlerde kendisini hissettirmektedir.

Esasen Tanzimata ait olmak üzere neşredilen bu kitapta, iki iş birbirine karıştırılmıştır: a) Tanzimatı oldukça noksansız olarak umumî hatlarla, geniş bir halk kütesine tanıtmak ve «eski devrin ıslahat teşebbüsleriyle Türkiye Cümhuriyetinin inkılâp hamleleri arasındaki farkları mukayese eden bir neticeye bağlamak» gayesi; b) İlmî kıymeti ve netice itibarile ehemmiyeti çok büyük olmakla beraber, ancak mahdud bir mütehassıslar zümresine hitap eden araştırmalar yapmak. (Vesika neşriyatını, bazı meselelere dâir etraflı monografyalarla Tanzimat ricaline ait biyografyaları bu zümreye ithal edebiliriz.)

Fikrimizce, bu iki türlü işten birincisi hemen her zaman kolaylıkla yapılabildiği halde; ikincisi *bir zaman ve adam yetişmesi mese-*

lesidir. Halbuki Tanzimat sahasındaki görüşlerimizi zenginleştirecek, malûmatımızı canlı tutacak ve daima artıracak olan etüdler, bilhassa hu ikinci neviden olacaklar ve her biri daha evvel söylenmiş ve erbabınca aşağı yukarı malûm bir takım fikirleri tekrar etmekten ziyade, bize ve bütün dünya ilim âlemine ciddî emek ve tetebbü mahsulü yeni fikirler vererek, Tanzimat hakkındaki anlayış tarzımızı genişleteceklerdir.

2) Tanzimat tetkiklerinin karşılaştığı müşküllerden ikincisi ise; bertaraf edilmesi daha kolay bir anlayış tarzına taallûk etmektedir. Filhakika, memleketimizde olduğu gibi, büyük inkılaplara sahne olmuş bir memlekette yakın mazinin tarihi tetkik edilirken, hususî bir vaziyet takınmak ve halkta mümkün olduğu kadar bu mazi hakkında fena intibalar hâsıl etmeğe çalışmak, uzun müddet için zarurî addedilebilir. Halbuki, bir takım siyasi mülâhazalara ve pratik zaruretlere dayanan bu hissî görüş tarzı, hakikaten ilmî olmak karakterini haiz tetkiklerin yapılmasına mânidir. Çünkü, bu vaziyette muayyen siyasî maksatların hizmetinde çalıştırılan tarih tetkikleri, kendilerini hakikaten verimli kılan zihnî bitarafılıktan mahrum kalarak, eski devrin çarklarının nasıl işlediğini ve ne için öyle işlediğini tetkikten ziyade sadece fena işlediğini tesbit için çalışır. Bu anlayış tarzında, bugünkü şartlardan uzak ayrı bir devir ve nizamın zaruretleri, bugünkü telâkkilerimizle çarpıştırılır ve mahkûm edilir. Fakat, unutmamak lâzım gelir ki, herhangi bir devri ilmî bir şekilde tetkik edebilmek için kendisinden bu derecede nefret etmemek, hattâ o devri iyi kavrayıp izah edebilmek için, o devrin hususiyetleriyle sempatische olmak, yani *devrin içine girmek*, anlamak ve mâzur görmek lâzımdır.

Diğer taraftan, bazı sathî görüşlü kimseler, bugünkü oluşları küçültür, gölgede bırakır diye, eski devirlerdeki ıslahat hareket ve hamlelerinin bazı tarihî anlarda aldığı kahraman ve azametli vaziyetleri ve bu gibi tarihî dönüm noktalarında milletin mukadderatını idare edenlerin oynadığı rolü küçültmeğe taraftar gözüdürler. Fakat fikrimizce, bizim memleketimizde efkârı umumiyenin olgunluğu ve inkılâp prensiplerimizin hususî mahiyetleri icabı, bu prensiplerin bu neviden bir mazi kin ve nefreti içinde uzun müddet muhafaza edilmeğe ve beslenmeğe ihtiyaçları yoktur. Elimizin altında onların hakikî kuvvetini yapan daha müsbet kıymetler mevcut olduğu için, onların hesabına tarihî realiteden korkmamız manâsızdır.

Şüphesiz bu mesele, daima gözönünde bulundurulacak kadar mühimdir ve eğer bizim bütün ilmimiz ve çalışmalarımız, bugünün

nimetlerinin kıymetinin daha iyi anlaşılması gibi amelî ve millî bir maksada hizmet etmeyecek olursa, bu gibi çalışmalar kendilerini bir millî dava ve memleket meselesi haline sokan bütün cazibelerini kaybedeceklerdir. Fakat, yukarıda da söylediğimiz veçhile, tarihin objektif bir şekilde tetkikinde bizim millî davalarımız için hiç bir tehlike mevzuubahs değildir. Bu sebeple, buraya büyük bir memnuniyetle kaydetmemiz lâzım gelir ki, Tanzimat kitabında, kitaba ve kitabın yazılmasına hâkim olan prensipler arasında bulunan «bugünkü inkılâbımızın neticeleriyle mukayese» prensipi, ancak *makul* bir şekilde tatbik edilmiştir.

Fikrimizce bu prensipin yegâne zararı dokunduğu yerler, bazı muharrirlerin Tanzimat hareketlerini bugünkü inkılâplarla mukayese edebilmek için, meşrutiyet devirlerinde vukua gelen oluşlardan da uzun uzadıya bahsedişleridir. Bu suretle, mevzuları genişliyen makalelerin derinliklerinden kaybetmiş bulunacağı şüphesizdir. Tanzimatı izah için ehemmiyetleri çok daha büyük oldukları halde, Tanzimattan evvelki devirler üzerinde, Tanzimattan sonraki devirler üzerinde durulduğundan daha az ısrar edilmiştir. Bittabi, bu mahzurlu şekil, bazı makalelerin Tanzimat tetkiklerini ilerletmekten ziyade, bilhassa bu hareketin mahiyetini herkese anlatmak üzere yazılmış olmasından ileri gelmektedir.

Hülâsa, bu bakımdan tetkik edilince, Maarif Vekâletinin gerek Tanzimata ve gerek son günlerde Namık Kemale ait fikir hareketlerinde teşebbüsü ehemmiyetle ele alışı ve teşvik edici bir vaziyet takmış, bize *yakın mazi tarihine ait tetkikler sahasında yeni bir devir ve telâkkinin başlangıcı* büyük bir yenilik gibi görülmektedir.

TÜRK HUKUK TARİHİNE AİT MESELELER

Gülhane Hattının ihtiva ettiği esasların, eksik ve gayrı vazih olmakla beraber, bizdeki devlet telâkkinine yeni bir ideolojiden mülhem bazı kayıtlar koymak itibarile, esas teşkilât hukukumuzun inkişafı tarihi bakımından mühim bir merhale teşkil ettikleri muhakkaktır.

Filhakika, bu fermanla, keyfî ve müstebit bir mutlakiyetin ba-sında bulunan Abdülmecit, bazı vakıalar ve zaruretler sevkile, hürriyet prensipinden mülhem olan bazı esasları kabul ve bundan sonra muayyen bazı prensiplere riayet edeceğini yeminle tekit ederek vâd ve ilân etmiştir. Bu bakımdan, mevzuubahs fermanın hangi hukukî vesika kategorisine ithal edilmesi lâzımgeldiğini araştıran muh-

telif makale muharrirleri, onun, «hukukan bağlayıcı ve hükümdarın salâhiyetlerini tahdit edici bir Charte» olmakla kalarak, modern manâsile bir esas teşkilât kanununun vasıflarını haiz olmadığını tebarüz ettirmektedirler [Yavuz Abadan, Sf. 40 ve 44]. Filhakika, bu fermanla Osmanlı padişahı «Akvamı Osmaniyeye bahşolunan hukuku hürriyet ve teminatı muhtevi bir berat», bir iradei seniye isdar etmek suretile kendi salâhiyetlerine tahditler koymuştur. Bu işte, modern esas teşkilât kanunlarında olduğu gibi, bir kanun mahiyeti yoktur. Halk kendi mukadderatının tayininde bizzat alâkadar ve mesul vaziyette değildir. Tek taraflı olarak bahşedilen hakların garantisini teşkil etmesi lâzımgelen hususî müesseseler de kurulmamıştır. Bu vesikada, millî hâkimiyetin ve millî iradenin iptidai bir tezahürü olan, halkça seçilmiş bir meclis, bahis mevzuu bile değildir [Hâmit Ongunsu, Sf. 11]. Hattâ bazı muharrirler, Tanzimat devrinin, padişahın iktidar ve salâhiyetleri karşısında milletin mevcudiyetini ifade edecek olan, her türlü istiklâli haiz teşriî bir organ meydana getirmemiş olduğunu ileri sürerek, bu fermanların Devletin siyasî çehresinde, Devlet prensiplerile siyasî teşkilâtında, hiç bir tahavvül husule getirmediklerini kabul etmişlerdir [Recai Okandan, Sf. 115].

Vaktile Namık Kemal de, İbret gazetesinde neşrettiği makalelerinde, Tanzimat hattını bu bakımdan etraflı bir şekilde tahlil ile, bu fermanın hürriyeti efkâr, hâkimiyeti ahali ve usulü meşveret gibi esasları ihtiva etmediği için bir «şartnamei esası» hükmünde telâkki edilemeyeceğini, herkesin hükûmete nezareti esaslarını ihtiva eden bir «nizamâtı esasiye hattı» nm henüz Türkiyede mevcut olmadığını kayd ile, Tanzimat fermanını «şer'i şerifin bazı kavaidini teyit ile beraber, Avrupanın fikrine muvafık bir kaç tedbiri idareyi müeyyit bir beyannameden ibaret olarak» tavsif ediyor [İhsan Sungu, Sf. 32 - 33].

*
**

Tenvire muhtaç mühim bir mesele:

Muhtelif makale sahiplerinin, Tanzimat fermanının bir teşkilâtı esasiye hareketi olarak kıymetini tayin hususunda, muhtelif noktai nazarlardan hareket ederek, birbirine uymayan neticelere varmalarını tabii addetmek lâzımgelir.

Bizim bu hususta, mevzuubahs etmek istediğimiz nokta, Tanzimat fermanının getirdiği yeniyi tebarüz ettirmek isteyen bazı mu-

harrirlerin ortaya attıkları *dikkate şayan bir meseleye* taallük etmektedir. Bittabi biz burada, Türk hukuk tarihi bakımından ehemmiyeti büyük olan bir meselenin sadece mevcudiyetine işaret etmekle iktifa edecek ve bu karanlık davanın halli hususunda kâfi hazırlık ve salâhiyetle izahat verecek vaziyette bulunmadığımızı da itiraf edeceğiz. Esasen bu makalemizde biz, Tanzimat devrine ait müstakbel tetkiklerin doldurması lâzımgelen bazı boşlukları kaydetmeğe ve halle muhtaç diğer bazı meselelerin kendilerini ne şekilde vazettiklerini izah etmeğe çalışmaktan başka bir maksat gözetmemekteyiz. Bu sebeple, mevzuubahs etmek istediğimiz meseleyi anladığımız şekilde vazetmekte bir mahzur görmemekteyiz:

Filhakika, Tanzimat fermanının Türkiyede âmme hakları sahasında ve esas teşkilât hareketlerinde oynadığı rolün mahiyetini tebarüz ettirmek için, Osmanlı imparatorluğunda Tanzimattan evvelki devirlerde hükümran olan Devlet ve hâkimiyet telâkkilerini ve bu telâkkilerin muhtelif devirlerde geçirdikleri istihaleyi bilmeğe lüzum hâsıl olacağı aşikârdır. İşte bu lüzumu hisseden bazı arkadaşlar mevzuubahs meseleyi izah etmeğe çalışmışlardır.

İtiraf etmek lâzımgelir ki, bu izahlar son derecede müphem ve gayrı kâfi olduğu gibi, umumiyetle iki mühim müşkül ile karşılaşarak meseleyi arzu edildiği şekilde aydınlatamamışlardır. Bu müşküllerden birisi, metoda ait olanıdır ki; o da, bütün Osmanlı imparatorluğunu ve hattâ bazan bütün ıslâm Devletlerini her yerde ve her zaman değişmez bir takım dinî prensiplerin hükümran olduğu, daima birbirinin aynı sahalar gibi telâkki etmekten ileri gelmektedir. Halbuki, bütün İslâm Devletlerini şöyle bir tarafa bırakalım, yalnız Osmanlı imparatorluğunda bile dört beş yüz sene zarfında şer'î ve örfî hukuk münasebetlerinde olduğu gibi, Devlet ve hâkimiyet telâkkilerinde de büyük tahavvüllerin meydana geleceği aşikârdır. İstiklâli yeni tanılan Osman Beyin hükümdarlık telâkkisile, İstanbulda Bizans imparatorlarının tahtında oturan padişahların, İslâm halifesi olduktan sonra Türk hükümdarlarının Devlet ve hâkimiyet telâkkileri, nihayet dahilde ve hariçte kadiri kül bir Devlet idaresini temsil eden bir itilâ devri sultanı ile, derebeyleriyle «senedi ittifak» imzalayan ve büyük ıslahat vesilesile tahrik ettikleri memnuniyetsizlikler dolayısıyla alâkadâr muhafazakâr kuvvetlerle mücadele halinde bulunan sultanların vaziyeti bittabi yekdiğerile mukayese edilemez. Bu bakımdan bilhassa Tanzimata takaddüm eden

devirlerde Devlet otoritesinin filî olarak ne vaziyette bulunduğunu, hangi kuvvet ve prensiplerle mücadele halinde olduğunu iyice tebarüz ettirmek lâzımdır.

(Ehemmiyeti aşıkâr olan bu tetkiklerin yapılmasına mâni olan cihet, fikrimizce, diğer müşkül bir hukuk tarihi meselesinin henüz kâfi derecede tenvir edilmemesi keyfiyettir. Filhakika, biraz aşâğda yine avdet edeceğimiz veçhile, Osmanlı imparatorluğunda şer'î hukukun sureti umumiyede tatbik sahası nereleridir, ne zamandan itibaren ve nerelerde tatbik edilmiştir, bu hususta mevcut inkişafın mahiyet ve temayülleri, âmilleri nelerdir? gibi meseleler çok defa zannedildiğinden daha karanlıktırlar ve devamlı ve ciddi etütlerle meydana çıkartılmağa muhtaç bir haldedirler. Diğer taraftan islâmî denilen hukuk prensipleri ile fıkıh kaidelerinin mahiyeti üzerinde de anlaşmak lâzımgelir. Malûm olduğu üzere, bu kaideler menşeyini *kitap* ve sünnetten yani bir iptidaî arap örfiyle Muhammedin kanun koyucu şahsiyetinden almakla beraber, bu hukuk yabancı hukuk sistemlerinden müteessir olmuş ve içtihat sayesinde o devirlerin iktisadî ve içtimaî zaruretlerini karşılayan geniş bir sistem halini almıştır ve bu sistemi vücade getiren unsurlar arasında *kitap* ve sünnetin hissesi pek azdır [*]. Dört imamın her meselede çeşitli vaziyetler almış olması da bu hükümlere şayanı dikkat bir elâstikiyet ve muhitine uyma imkânı vermiştir.

Bu vaziyette muhtelif islâm memleketlerinde tesadüf edilen birbirine uymayan muhtelif hukukî müesseselerden hangilerinin daha islâmî olduğunu tayinde hakikî müşkülât mevcuttur. Aynı müşkülâta, hakikî islâm âmme hukuku prensiplerinin tayininde olduğu kadar, bunların tatbik sahalarında aldığı şekillerin mukayesesinde de tesadüf etmek mümkündür. Filhakika, İslâm Devletlerinin hakikî şekli ne olmalıdır? İlk halifeler zamanında tatbik edilen cümhuriyete benzer şekil asıl mıdır, yoksa, diğer İslâm Devletlerinde gördüğümüz mutlak ve müstebit sülâle halindeki hükümdarlıklara da yer var mıdır? Türkiyede kurulduğu gündenberi islâmî denilen hükümler tatbik edilmişse, bu hükümlerin nazari olarak almaları lâzımgelen şekillerle, tarihî şeniyetler arasında hakikaten bir ayniyet

(*) Prof. Fuat Köprülü'nün, İkinci Tarih Kongresinde, Orta zaman Türk Hukukî Müesseseleri (İslâm âmme hukukundan ayrı bir âmme hukuku yok mudur?) namı altında tetkik ettiği teze bakınız. 1937.

var mıdır, bu şekiller bir defaya mahsus olmak üzere donmuş kalmış kalıplar mıdır, yoksa zamanla tahavvüle maruz kalmışlar mıdır meseleleri, tetkike muhtaçtır. Vaziyet bu merkezde iken, Osmanlı imparatorluğundaki Devlet ve hâkimiyet telâkkisini topyekûn bir islâmî prensiple izaha kalkışmak bittabi çok tehlikelidir.

Bu hususta bir fikir vermek için Doçent *Recai Okandan*'m bazı yerli ve ecnebî müelliflerin kitaplarına dayanarak ortaya attığı bir izah tarzını gözden geçirmek kâfidir [Sf 98, not: 2]: mezkûr muharrir göre: «Osmanlı Devletinin kurucuları, meydana getirdikleri bu yeni siyasî teşekkülün teşkilât ve idaresini islâmiyetin hüküm ve icaplarına tâbi kılmışlardır». Bu prensipler, «onun siyasî mevcudiyetinde âdetâ bir esas kanun rolünü oynamış ve teşekkül eden bu yeni Türk Devletinde *mutlakiyet* rejim ve sistemini hâkim kılmıştı».

Fakat dikkat edilecek olursa, bu hükümlerin şimdiye kadar hemen hemen umumiyetle kabul edilmekle beraber, tetkike muhtaç mücerret fikirlerden başka bir şey ifade etmedikleri meydana çıkar. Yukarıda da söylediğimiz gibi, islâmî denilen hükümler sarih olarak hangileridir ve Osmanlı imparatorluğunda hangi islâmî hükümler, hangi sahalarda ne derecede büyük bir tadilâtle tatbik edilmişlerdir, gibi meseleler hakikaten meçhulümüzdür. Çok muhtemeldir ki ilk devirlerin teşkilâtı kadar Devlet telâkkisi de islâmî renk ve lâfızlar altında tamamen yabancı Devlet ananelerinin bir temasından başka bir şey olmamıştır ve kuvvetle iddia edilebilir ki, islâmî denilen hükümlerin Türkiyede hâkim olmağa başlaması bilhassa XVII nci asırdan sonra vuku bulmuştur.

Diğer taraftan, bu ifadeye göre, islâmî denilen hüküm ve prensiplerin daha ilk günlerden itibaren tatbiki, yeni Türk Devletinde mutlakiyet rejim ve sistemini hâkim kılmıştır. Halbuki, gene aynı nottan anlaşıldığına göre, İslâm Devletlerindeki mutlakiyetlerin çok hususî bir mahiyeti haiz olması lâzımgelir. Çünkü, «islâm âmme hukukunda hâkim olan esasata göre, arz üzerinde hâkimiyet diye bir şey, hâkim olan fert mevzuubahs olamaz» (?) ve hükümdarın mutlak salâhiyetlerini, mutlak iradesini tayin, tahdit eden şeriatın ezeli, ebedî ve lâyetegayyer hükümlerine padişahın da riayet etmesi lâzımdır.

Bu hususta dikkate şayan fikirleri olan Doçent *Recai Okandan*, İslâm Devletlerindeki mutlakiyetin hususî mahiyetini tebarüz ettirmek için daha ileri giderek, sahife zikretmiyerek Süleyman ka-

nunnamesine yaptığı atıflarla bu Devlette *kanuna* riayet etmeyen hükümdarın iskâtı *mecburiyetinden* bahsetmiştir [*]

Doçent *Recai Okandan*'ı bu kanaatleri serdetmeğe sevkeden muhakeme tarzı yukarda zikrettiğimiz gibi yerli ve yabancı bir çok müelliflerde aynen mevcuttur ve aynı müşterek esas telâkkilerden hareketle girilecek çıkmazların çokluğu hakkında biraz aşağıda da malûmat vermek fırsatını bulacağız. Burada, yalnız Osmanlı imparatorluğunda Devlet ve hâkimiyet telâkkisi bahsinde, yukarda kaydettiğimiz telâkki ile alâkadar bir telâkkinin bir tarihçi arkadaş tarafından Tanzimat devrine takaddüm eden ıslahat teşebbüslerinde padişahların öyle zannedildiği gibi serbest olmadıklarını izah ederken ortaya sürülmüş olduğunu kaydetmek isteriz:

«Her ne kadar bir çok mütefekkirlerimiz ve yabancı müverrihler padişahların mutlak hükümdarlar olduklarını ileri sürmüşler ve hâlâ sürmekte iseler de bu iddiaları varit değildir. *L'Etat c'est moi* diyen ve emirnamelerinin sonunu *Tel est notre bon volonté* diye bitiren XIV üncü Louis'nin ve sair Fransız ve Avrupa kırıllarının mutlakiyetini Osmanlı İmparatorluğu tanımamıştır.» [*Enver Ziya Karal*, Sf. 17 ve 24].

Doçent *Enver Ziya Karal*, bu dikkate şayan fikrini teyit için, diğer bazı müelliflerin fikirleri yerine, pek haklı olarak bir kaç tarihî müşahhas misal zikrediyor. Fakat, Selim III ün bir mektubu, reisülküttab (hariciye vekili) m bir sözü, Halil Hâmit Paşanın Fransız elçisine yaptığı beyanat nevinden olan bu deliller, bize bu yolda yapılacak tetkikat hakkında bir ip ucu verse bile; bu fikri, filî vaziyetlerle kontrol edilmiş sağlam bir kanaat haline sokmuş olamaz. Avrupa kırıllarının mutlakiyetini Osmanlı imparatorluğunun tanı-

(*) Hemen kaydedelim, Doçent *Recai Okandan*, bu fikirleri ileri sürmekte yalnız değildir ve bir çok ecnebi ve yerli tanınmış müelliflerin kitaplarını bu hususta ıshat da etmiştir. Bununla beraber, biz bu menbaların da Türk hukuk tarihinin bu mühim meselesini lâzımgelen vuzuh ile vaz edip metodik bir şekilde tetkik etmiş olduklarına kani değiliz. Tabir caizse denilebilir ki *Recai Okandan*'ın eserlerinden mülhem olduğu bu «Hukuki okul» mensupları tarihî şerhiyetleri lâzım geldiği şekilde göz önünde bulundurmadığı gibi islâmî denilen hukuk kaidelerinin mahiyet ve tekâmülü hakkındaki telâkkileri de biraz dogmatik ve iskolastik kalarak modern hukuk tarihi metodlarına uymamaktadır.

mış olup olmadığı meselesi bizim için hakikaten tetkike muhtaç bir dava halinde kalmaktadır [**].

**

Filhakika, fevkalâde ahval ve şartlar altında harekete gelen kuvvetlerin tesirile son zamanlarda tesadüf edilen bir kaç hal' vak'ası bile, Osmanlı padişahlarının Bizans imparatorlarınıninkine benziyen tahditsiz mutlak haklarından şüphe ettirmek için kâfi değildir. Bilhassa İstanbulun fethinden sonra, eski türk silâh ve bürok-rasi asıladelerinin nüfuz ve tesirinden tamamen kurtularak köle yetiştirmelerin Devlet memuriyetlerine geçirilmesini müteakip padişahların arzu ve iradelerini kontrol edecek hiç bir kuvvetin meydana kalmadığı, şeyh-ul-islâm efendilerin mevzuubahs fetvalarının ve şeriat hükümlerinin ise padişahın siyasî otoritesini tahditten uzak tamamen ayrı sahalarda ve ekseriya padişahların arzu ettiği şekilde çalıştıklarını kaydedebiliriz. Padişahların kanun harici işler yapmasının imkânsızlığından bahsedenlerin de, *kanun* kelimesinden ne kasdettiklerini sarih olarak izah etmeleri lâzımgelir.

Çünkü bizim bildiğimize göre, Osmanlı imparatorluğunda kanunlar, büyük bir imparatorluğun idaresi için, padişahlar tarafından vaziyete göre ittihaz edilen ve icabında değiştirilen tedbirler, bir araya getirilmiş padişah fermanlarından başka bir şey değildir ve bu itibarla devlet reislerinin temsil ettikleri mutlak salâhiyet ve otorite prensipini tahdit etmek şöyle dursun onu ifade ederler.

Kanunları yapan ve iradeleri kanun olan Osmanlı padişahlarının çok realist hareket ettikleri ve icabettiği takdirde, hıristiyan memleketlerinde buldukları mahallî örf ve âdetleri aynen kabul ve ipka ettikleri gibi, dinî denilen esasları arzu edilen şekillerde tevîl ederek veya kendileri için açık bırakılmış kapılardan girerek muazzam bir dünya devletinin hayatını tanzim eden bir hukuk muhiti vücade getirmeğe muvaffak oldukları da muhakkaktır. Bu hususta, ellerinin şeriat kaideleriyle bağlı, iz'an ve realizm hâssalarının asü-manî ve mistik bir dünya görüşüyle karartılmış olduğu, her zaman için iddia edilemez. Şu halde tanzimata kadar devam eden devrin me-

---

(**) Burada, Osmanlı Türklerinin XV inci asırda Avrupanın ilk mutlakiyetçi devlet tipini kurarak Yeni Zamanlar Avrupasına hâkim olan mutlakiyetçi devlet rejiminin ilk örneğini vermiş olduklarına dair olan bir fikrin bazı ecnebi memleketlerinde mektep kitaplarına girecek kadar kuvvetli bir kanaat halinde mevcut olduğunu hatırlatmak isteriz.

deniyet ve hukuk telâkkisindeki *dinîliği*, çok hususî bir şekilde ve vakıalarla mütemadiyen kontrol ederek tetkik etmek lâzımgelir. Bu sebeple Prof. Ziyaeddin Fahri'min aşağıya aynen dercettiğimiz fikirlerini, vakayile kontrole mühtaç müphem bir görüş tarzı olarak telâkki ediyoruz: «Tanzimattan önce revaçta bulunan medeniyet telâkkisinde asıl kanunu yapan Allah'tır. İnsan oğulları onun kanunlarından mülhem nizamları tatbik ederler. İkinci Süleymandanberi kanun ve kanunname kelimelerinin *arasıra* kullanılmasına rağmen *dinî medeniyet görüşü*, *beşerî ve dünyevî bir hukuk fikrine mânidir.*» [Sf. 657 - 658].

Aynı şekilde, islâmî medeniyet ve hukukun hükümran olduğu memleketlerde kanun fikrinin mevcut bulunamayacağı, olsa olsa ancak «tanzim» mevzuubahs olabileceğini kabul etmek ve bu suretle «kanun» ve «nizam» kelimeleri üzerinde oynayarak, bu devirde «Tanzimat» kelimesinin parola olarak alınmasından, eski dinî medeniyet ve hukuk telâkkisinin devam ettiği neticesine varmak ta pek sağlam bir istidlâl tarzı olmasa gerektir. [Sf. 657 - 658]. Çünkü Tanzimat, bir çok kanunlar vazetmekle temayüz etmiş bir devrin adıdır.

Aynı zaviyeden bakılınca, Doçent Hıfzı Veldet'in yazdığı şu satırlar da tavzihe muhtaç görülmektedir: «Ortaçağda ve Ortaçağdan sonarki Avrupa Devletlerinde görülen *araziye göre hukuk dağınıklığı keyfiyetim*, Osmanlı imparatorluğunda görmüyoruz. Bu imparatorluğun *her tarafında her zaman şariat ve şer'i mübine uygun, örf ve âdet kaideleri* mer'î olmakta devam etmiştir.» [Sf. 167]. Halbuki, bilhassa Kanunî Süleymandan evvelki devirlerde, Osmanlı imparatorluğunda arazi, vergi, idare ve ceza hususlarında bir tek kanun yerine müteaddit kanunlar vardı. Her sancak için mahallî örf ve âdetlerin hususiyetlerine göre ayrı bir kanunname mevcuttu.

*
**

Toprak hukuku sahasındaki tetkiklerden çıkan netice:

Filhakika, Türkiyede ötedenberi *şer'î ve örfî* olmak üzere iki nevi hukuk son zamanlara kadar yanyana hükümran olmuştur. Bu hukuk kaidelerinden birinci sınıfa dahil olanlar, daha ziyade evlenme, boşanma ve miras gibi bir kısım medenî hukuk mevzularını alâkadar etmektedir ve ancak kendilerine ayrılmış olan bu mahdut saha içinde, esaslarını fıkıh kitaplarından alan değişmez dinî kaideler halinde hükümran olmaktadır. Fakat dikkat edilecek olursa,

bu sahada bile Devletin, kâfi sebep ve lüzum mevcut olduğu takdirde, çeşitli tevîl yollarından hareketle şer'î hukukun değişmez kaidelerinin muzır tesirlerini bertaraf edebildiği görülür [*]. *Fikrimizce, bu hususta diğer güzel bir misal de, mirî topraklar rejimile büyük bir kısım topraklar üzerinde Devletin islâmî denilen mülkiyet ve miras hukukunun en esaslı kaidelerini bertaraf ederek kendisine mahsus bir arazi siyasetinin icaplarına göre hareket etmek ve istediği gibi kanun tertip etmek serbestisini muhafaza etmeğe muktedir olmasıdır.* 1274 tarihli arazi kanunnamesinin tarihî esaslarını ve bizdeki toprak hukuku ananelerile olan münasebetlerini tetkik eden ve aynı kitapta neşredilmiş bulunan makalemizde, bu noktaları tenvir etmek gayesini gözönünde tuttuk [Sf. 321 - 421]. Bittabi aynı gaye ile aynı şekilde yapılan mukayeseli tarihî etüdler, bizim âmme hukukumuz, Devlet teşkilâtımız, malî ve cezaî mevzuatımız hakkında da yapılacak olursa, bu sahalarda da şer'î hükümlerin tahakkümünden azade ve padişahların arzu ve iradelerine göre, fermanlarla tadilât yapmak imkânının mevcut bulunduğu geniş sahalarda meydana çıkacaktır. Bu vaziyet karşısında fikrimizce, asıl tetkike şayan olan mesele, umumiyetle İslâm Devletlerinde, bu nevi bir örfî hukuk sahasının mevcut olup olmamasının münakaşasından ziyade, her iki hukuk sahası arasında olan karşılıklı münasebetlerin ve zamanla birinden diğerine intikale doğru mevcut temayüllerin inkişafı istikamet ve âmillerinin tâyinidir. Bittabi, bu mühim meselenin tenviri bu sahalarda çok esaslı tetkiklerin yapılmasını icap ettirmektedir. Biz burada, yalnız şu kadarını hatırlatabiliriz ki, Osmanlı imparatorluğunda örfî hukukun ve lâik müesseselerin hükümran olduğu saha, bir çoklarının zannettiklerinin aksine olarak, vaktile çok daha geniş iken, zamanla şer'î hukukun lehine olarak çok daralmıştır. Örfî hukukun sahasını daraltarak giden mevzuu-bahs inkişafı biz, kendi makalemizde, arazi kanunnamesile fıkıh kitaplarının hükümleri arasındaki münasebetlerde takip ettik ve mirî araziye ait tasarruf ve miras hukukunun, son zamanlarda din kitaplarının mutlak mülk telâkkisine ve şer'î miras kaidelerine çok daha fazla yaklaşmış olduğunu göstermeğe çalıştık [Sf. 405]. Aynı şekilde, bizde eski devirlerdeki arazi hukukunun tamamen fıkıh esaslarından mülhem olduğuna ve bu hükümlerin «ilcaat ve icabatı zamaneye göre kanun ve nizam» şekline sokulmasının muahhar tarih-

(*) Şer'î miras hukuku ve evlâtlık vakıflar hakkında Hukuk Fakültesi Mecmuasının 1 inci sayısında (cilt VI - 1940) çıkan makalemize bakınız.

lerde vukubulduğuna dair olan ve umumiyetle kabul edilmiş bulunan esassız bir kanaati ortadan kaldırmağa ve bunun tamamen aksinin vukua gelmiş olduğunu isbata çalışmamız da, burada mevzuubahs ettiğimiz fikirler sahasında, hatırdaki tutulacak bir keyfiyettir. Diğer taraftan toprak hukuku sahasında yapılan araştırmalar, bizi, Osmanlı imparatorluğunda tesadüf ettiğimiz şekillerdeki mirî arazi rejimini, islâm dinine has bir takım prensiplerin mantikî ve zarurî bir neticesi olmaktan ziyade; bilâkis, büyük ve teşkilâtli Devletlerde bu rejime olan ihtiyacın bazı dinî esasları bu rejimi izah edebilecek şekilde tedvin ve teşkil etmeğe kanun adamlarını mecbur etmiş olduğu kanaatine sevk etmiştir [Sf. 322].

Filhakika, islâm memleketlerinde toprak rejiminin muhtelif zaman ve mekânlarda uğradığı tahavvüller; bize, islâmî denilen tek bir toprak rejiminden bahsetmenin imkânı olamayacağını gösteren en güzel delildir. Bu vaziyette, herhangi bir memlekette herhangi bir zamanda mûtâ olan herhangi bir toprak münasebetleri nizamım, şu veya bu mücerret bir prensipin tatbiki mahsulü olmaktan ziyade, muayyen tarihî şartların bir neticesi gibi telâkik etmek zarureti vardır. Gene böyle bir sebeptir ki; islâm memleketlerinde kendilerine mahsus şartlar içinde tekevvün etmiş bulunması lâzım gelen herhangi bir toprak rejimini, islâmiyetin bazı esas hükümlerinin tatbikile izah etmek istemek, her şeyi mukaddes kitapta bulmak veya kitaba uydurmak istiyen bir tarihî iskolastik ve doğmatizmin, muayyen bir mesele dolayısıyla, tezahüründen başka bir şey değildir. Nitekim, bazı garplı âlimlerin yaptığı gibi, Kur'anda «her şeyin hakikî maliki Allâhtır»; toprak, Allâh ve dolayısıyla onun peygamberindedir, şeklindeki felsefî ve umumî fikirlerden bütün islâm memleketlerinin toprak teşkilâtının hususiyetlerini izaha kalkmak, hem imkânsız, hem de verimsiz bir gayret teşkil etmektedir ve bilhassa islâmiyetin zuhur ettiği Arabistan yarımadasında mutlak mülkiyet telâkkisinin çok kuvvetli bulunuşu vakıyasile karşılaşır. Esasen, böyle geniş ve felsefî bir telâkki hristiyanlıkta da vardır.

Diğer taraftan, hukukî ve dinî prensiplerin de kendilerine mahsus bir hayatı olduğu unutulmamalıdır. Bu itibarla, muhtelif İslâm Devletlerinde, muhtelif zamanlarda, aynı dinî prensiplerin hâkimiyeti dolayısıyla, hiç bir şeyin değişmemiş olduğunu zannetmek hatadır. Bu hususta, bilhassa zaman ve muhite göre zuhura gelmesi tabii bulunan farkların tayin edilmesi mevzuubahs iken, muhtelif memleketlerdeki muhtelif vaziyetleri aynı prensiplerle izah etmek

doğru olamaz. İlim adamlarının bilhassa anlamak istedikleri nokta; tatbikatı izah için kullanılan bazı esaslardaki umumî müşâbehetlerden ziyade, asıl farklılıklardaki hususiyetleri yapan şartlar ve muayyen inkişâfların istikamet ve âmilleridir. Esasen herkesçe malûmdur ki, islâmî denilen ahkâm da, yeni vaziyetlere ve ihtiyaçlara intibak edebilmek için, peygamber devrinden sonra yavaş yavaş tedvin edilmişlerdir. O kadar ki, peygamber zamanında her yeni vaziyet âdetâ yeni bir kaide teşkil etmiş; Halife Ömer, bu hususta büyük yenilikler yapmağa mecbur olmuş ve bilâhara gelen hukukçular ise; dünya işlerine ait esasları sistemleştirirken, her biri daha ziyade tesiri altında kalmış olduğu bir memleketin ahvaline göre ayrı bir fikir beyan etmek mecburiyetinde kalmıştır.

*
*

Tanzimat fermanı ve islâmî denilen hükümler:

Tanzimat devrine ait tetkikler, Osmanlı imparatorluğunda sureti umumiyede şer'î ve örfî hukukun münasebetlerine ve sahalarına müteallik umumî meselelere ait vuzuhsuzluğu olduğu kadar, Tanzimat devri icraatı ile islâmî denilen esaslar arasındaki ihtilâflar problemini de meydana koymaktadır. Filhakika, bu devir icraatının islâmî denilen eski nizama ait hukuk esasları ile münasebetlerinin mahiyeti nedir? *Tanzimatla eski ve islâmî denilen bir hukuk nizamından çıkılıp kökleri büsbütün ayrı menbalardan beslenen ve bambaşka ideolojilerin hizmetinde çalışan bir hukuk nizamına girilmiş veya girilmek istenilmiş midir?* Bittabi burada, bu devrin en büyük zihniyet hususiyetlerinden biri olan bir çifteliğin bir doktrinsizlik ve sistemsizliğin doğurduğu vuzuhsuzluklar içinde bocalayıp kalmamak güçtür. Bu sahada fikir yürütebilmek için, bu fermanı hazırlayanların hakikaten mülhem oldukları bir hukuk anlayışları ve dünya görüşleri var ise, bunu bilmemiz lâzımgelirdi. Halbuki, kayde şayandır ki bu hareketin ideolojik mebdeleri üzerinde bizi tenvir edecek vesikalar hemen yok denilecek kadar azdır ve bu yokluk bizi bu neviden prensiplerin hakikaten mevcut bulunmamış olduğu kanaatine sürüklemektedir. Şu halde bu devirde islahat hareketlerinin idare edicilerini de sürükleyip götüren tarihî oluşların cereyan tarzını ve prensip meselelerine ait nadir bir kaç vesikalarının ihtiva ettiği davaları tetkik etmekten başka çare yoktur.

Kitapta, Tanzimat fermanının fikrî muhtevasını tetkik eden makale sahiplerinden bazıları, fermanın bu hususuta ihtiva ettiği

vuzuhsuz ve hattâ tezath satırlar üzerinde lâzımgelen dikkat ve itina ile durmuşlar ve bahsettiğimiz *prensipsizliği* çok iyi tebarüz ettirmişlerdir. Meselâ, *Doçent Yavuz Abadan*, Tanzimat fermanının mükaddimesinde eski yükselişin «ahkâmî şer'iyeyi Kur'aniye ve kavanini şer'iyeye kemali riayet» sayesinde mümkün olduğu ve «kavanini şer'iyeye tahtında idare olunmıyan memalikin payidar olamayacağı» tebarüz ettirilmesine ve bütün dert, «ne şer'i şerife, ne de kavanini münifeye inkiyat ve imtisal olunmamasından» ileri gelmiştir denilmesine rağmen; eski nizama ve kanunlara rücu edelim, yerine «memaliki mahrusemizin hüsnü idaresi zımnında bazı kavanini cedide» vaz'ma lüzum vardır, neticesine varılmış olması keyfiyetini, üzerinde durulması gereken bir tezat ve tenakus olarak kaydediyor [Sf. 47]. Filhakika, Devletin inhitatının hakikî sebebi şeriatın temsil ettiği eski nizam ve usullere riayetsizlik ise, yeni bazı kanunlar aramaktan ziyade eski kanunlara hakkile riayeti temine çalışmak lâzımgelirdi. Diğer taraftan, bu mukaddimedeki Kur'anm ahkâmından ve şer'î kanunlardan bahsedildiğine göre; Tanzimatın getirmek istediği nizam, dinî esaslar üzerine kurulacak bir nizam mıdır, yoksa hayatın icaplarına uygun yeni prensipler üzerine kurulabileceği kabul edilir mi? Diğer bir tâbir ile, *Tanzimattaki hukuk hareketleri, dinî denilen eski medeniyet ve hukuk niazının ruh ve felsefesine sadık kalmayı kendisine bir gaye yapmış mıdır ve ne dereceye kadar bu meselede prensiplere sahip olarak hareket etmektedir*, meselesi tetkike muhtaçtır. Gerçi filiyatta tanzimat, bir taraftan Mecellenin ve diğer yerli kanunların millî ve dinî esaslara göre tedvini ile meşgul olurken, diğer taraftan da garptan ve hususile Fransadan bazı kanunlar iktibas etmekle, bu sahadaki *sistemsizliğini ve tereddütlü haleti ruhiyesini isbat etmiştir*. Bununla beraber, *nazarî olarak bu sistemsizlik ve ikiliği nasıl telif ediyorlardı* mevzuunu tenvir ve Tanzimat ricalinin daha bidayette düşmüş gözüktükleri bu prensipsizlikle Tanzimat fermanının mukaddimesindeki tenakuzu müdrük olup olmadıklarını tayin etmek meselesi şüphesiz çok mühimdir.

İşte bu vesile ile, bir taraftan şer'î hükümlere bağlı kalındığı halde, yeni bir takım kanunların vaz'ı veya iktibası nasıl mümkün olabilecektir, mevzuunu tetkik etmek istiyen *Doçent Yavuz Abadan*, femandaki *dine ve şer'i şerife imtisal ve bağlılık teminatını*, «hükümdarı, Allahın yeryüzündeki gölgesi ve vekili sayan bir hâkimiyet telâkkisinin henüz yıkılmamış» olduğu bir memlekette ulema sınıfının kuşkulandırılmaması için tâvizler, bir esas prensip olmak-

tan ziyade şekli ve zahiri bir manâ taşınması mütemmel bir formül olarak telâkki edilmesi imkânını kabul ettiği gibi [Sf. 49-50]; aynı teminat kayıtlarının «Tanzimat fermanının bu vakte kadar kasden veya hataen gözden kaçırılmış hakikî tandansını» gösterdiklerini kabul etmenin de mümkün addedilebileceğine dair bazı dikkate şayan mütalâalar serdediyor. Bu mütalâalara nazaran; fermanında zikri geçen şer'i şerif tâbirini, *gayet geniş bir manâda* din farkı gözetilmeksizin bütün tebaaya tatbiki kabil hükümleri ihtiva eden yüksek bir nizam ve adalet prensipi olarak anlamak mümkündür. O zaman, *Doçent Yavuz Abadan*'m, fikrimizce biraz müphem olan ifadeyle, «Tanzimat fermanında prensipiyel bir kıymet alması muhtemel olan yerlerde de şer'i şerif, siyasî aktivitesiyle ideolojik dinamizminden sıyrılmış pasifist, hümanist bir müslümanlık telâkkisinin, dünyevî ve üniversal bir yaşayış nizam ve sistemi çehresini taşıyor. Bu vaziyette ahkâmı şer'îye, dinî ve siyasî bir münaferet sebebi değil, bilâkis her insan oğlunun hayat, şeref ve mülkünü koruyan sosyal bir istikrar ve nizam unsuru» oluyor [Sf. 49]. Buna benzer bir «şeriat» anlayışının, «edyanı saire eshabının kabulü islâmiyet etmeksizin kavaidi fıkha mutabakat etmesine nasıl ihtimal verdiğinden dolayı» kendisine hayret eden bir muarıza Namık Kemal'in cevap vermek istediği sırada teşrih edilmiş olduğu anlaşılmaktadır [*İhsan Sungu*, Sf. 806].

Fikrimizce, bu meseleyi tenvir etmek için, «şeriat» kelimesinin, Osmanlı imparatorluğu mevzuatında ötedenberi kullanıldığı şekilde, çok umumî bir manâ ifade ettiğini gözönünde tutmak lâzımdır. Filhakika, yalnız son zamanlarda ulema tagallübü karşısında ezilmiş gözüken âciz sultanlar devrinde değil, padişahların arzu ve iradelerinin kayıtsız ve şartsız bir kanun haline geçmekte olduğu zamanlarda bile, Osmanlı imparatorluğunda her yenilik «şer'i şerife uygun olarak» kaydile icra edilmiştir. Eski bir kanunun hükümlerini ilga eden yeni bir kanun da, eskisinin vaktile olduğu gibi, gene şer'i şerife uygundur. Bu suretle her şeyi şer'i şerife, daha doğrusu şer'i şerifi her şeye uydurmak her zaman mümkündür. Padişahların âmme menfaatlerine uygun olarak alabilecekleri her tedbirin, zamanın icaplarına uymak için yapılacak yeniliklerin de şer'i şerife uygun olacağı esasen kabul edilmiş bir prensiptir. Diğer taraftan, bazı makale muharrirlerinin [*Hıfzı Veldet*, Sf. 166; *Yavuz Abadan*, Sf. 51] pek haklı olarak Tanzimat fermanında tesirlerini kayıt ve işaret ettikleri veçhile, *rasyonalizm ve tabii hukuk cereyanlarından mühlhem* olduğu anlaşılan can ve mal emniyeti ile müsavat um-

desinin yani sınıf, cins, *mezhep* ve rütbe farkı olmaksızın bütün insanların kanun nazarında müsavi olduğunu ilân eden ana kaidenin islâmî denilen bazı ana hukuk prensiplerile kabili izah olup olmadığı meselesi de münakaşa edilebilir. Netekim, Ziya Paşa ve Namık Kemal de vaktile, Tanzimat fermanında şer'i şerifin ruhuna uymayan hiç bir madde olmadığını, adaletin ahkâmı esasiyesinin «nakl-ü akılda ve her zaman her mahalde müttehit» bulunduğunu iddia etmişlerdir [*İhsan Sungu*, Sf. 781 - 801].

**

Tarihçi ve ananeci bir hukuk nizamı taraftarlığı:

Tanzimat devrinde, son zamanlar Avrupasının büsbütün yeni esaslardan mülhem medeniyet ve nizamının rekabet kabul etmez üstünlüğü karşısında aczini ve mâdunluğunu hisseden ve garp devletleri tarafından mütemadiyen tazyik edilmekte olan Türk Devletinin mukadderatını idare edenler, kendilerine tavsiye edilen bazı ıslahatı tahakkuk ettirmek için cüretkâr bazı teşebbüslere giriştiler. Fakat bu teşebbüslerinde, *sarih bir programları ve icraatlarında kendilerini daima sevk edecek ideolojik mebdelerin yokluğu dolayısıyla çok mütereddit bir şekilde hareket ettiler.*

Bu tereddüt ve sistemsizliğin, bahsettiğimiz sebeplerinden başka bir büyük sebebi daha vardı ki o da, memleketlerinin dinî ve ananevî müesseselerile kendilerine tavsiye edilen garp memleketleri mevzuatının telifi hususunda tesadüf ettikleri müşküllerdir. Filhakika, *kendilerine mahsus şartlar ve hayat tarzları hazırlanmadan kurulacak olan yeni hukuk nizamlarının bir memleketin içtimâî bünyesinde doğurması muhtemel olan huzursuzluklar*, Tanzimat ricali tarafından meş'ur veya gayrı meş'ur bir şekilde hissedilmekte idi. Diğer taraftan, iş başında olanların yeni nizamın tesisinde tesadüf ettikleri filî mukavemet ve müşküllerden sarfınazar, kendilerine bu yolda düşülmesi melhuz tehlikeleri hatırlatanların da mevcut bulunduğu düşünülecek olursa; Tanzimat ıslahatının tereddüt ve ikiliklere düşen tatbikatında *kör irtica kuvvetleri yanında, az çok makul esaslara dayanan bir kanaat halinde fikrî bir muhafazakârlık cereyanının* da hissesini kaydetmek lâzım gelecektir:

Tanzimat tetkiklerinin 703 üncü sahifesinden itibaren tercümesi aynen dercedilmiş olan 1839 tarihli çok mühim bir mektubunda *Prens Metternich*, Avusturyanın İstanbul sefirine dikkate şayan bazı talimat vermektedir. Bu talimata göre sefir, Tanzimat tedbirleri

münasebetile, Divanı hümayun huzurunda en müsait ve sitayişkâr bir tarzda beyanatta bulunmağa davet edilmektedir. Diğer taraf-tan, bu teceddüt hareketi hakkındaki fikirleri kendisinden sorulmuş olduğu anlaşılır [Cemil Bilsel, Sf. 667] Metternich, sefir tarafından Reşit Paşaya gösterilecek olan mektubunu dikkate lâyük muhafaza-kârlık tavsiyelerile dolduruyor. Filhakika, bu mektupta Metternich, bir şeyin kıymet arzetmesi, onun zamanla doğmuş ve kemale gelmiş olması ve aynı zamanda tarihî esaslar muhassalası bulunmasile mümkün olabilir kanaatini esas tutarak, ıslahat yapmağa kalkan bir memleketin her şeyden evvel kendi bünyesine has olan kuruluş şart-larını gözönünde bulundurması lâzımgeldiğini söylüyor. Bu vaziyet-te, Metternich'e göre; Osmanlı imparatorluğunun yaşamak ve yük-selmek için dahilî idaresinin nizam ve tekâmül unsurlarını kendi öz mevcudiyetinin esaslarında araması lâzımgelir: Bu Devlet, hariçte bulabileceği faydalı şeyleri, ancak islâmî şekilleri muhafaza ve bu şekillerin dahilinde kalmak şartile kabul edebilir [Sf. 705]. Aynı su-rette mektubunda «vazı kanun olmuş olan bir mütefekkirin en mükemmel esas teşkilâtın o memlekete uyan teşkilât olduğunu be-yan etmiş» bulunan Metternich'in, gerek İstanbul'daki Avusturya sefiri vasıtasile ve gerek doğrudan doğruya Reşit Paşa ile kendisi-nin yapmış bulunduğu konuşmaları esnasında; bu suretle dikkate şayan felsefî bir şekil verdiği muhafazakârlık telâkkilerini Türk ri-caline anlatmağa muvaffak olduğu muhakkaktır. Bu telkinlerle el-de edilmek istenilen netice ise, Avrupayı sarsan siyasî cereyanlar karşısında, Osmanlı imparatorluğuna, Avusturyanın, misalini takip ile, muhafazakâr bir Devlet şeklini devam ettirmesini temin etmek-ten ibaret olsa gerektir.

Fikrimizce bu neviden telkinatın, esasen dinî bir cihan görü-şünden ayrılmak imkânsızlığı hattâ arzusuzluğu içinde bulunan ve ananevî kuvvetlerin mukavemeti karşısında hareketsizliğe mütema-yil olan Tanzimat devri icraatını daha radikal bir şekil almaktan alı-koymak hususunda müessir olabileceği de şüphesizdir. Fakat, bu devirde Avrupadan yeni hukuk sistemlerinin iktibası temayüllerine karşı faaliyette bulunan ve hakikaten şuurlu bir şekilde ve bir fikir cihazı içinde çalışan bir muhalefete biz memleketimizde, ilk defa olarak, Yeni Osmanlılarda tesadüf etmekteyiz.

Filhakika, gerek Ziya Paşa ve gerekse Namık Kemal Bey yaz-dıkları makalelerde, şeriat dışında kanunlar yapmağa teşebbüs et-miş oldukları için, Tanzimat ricalini şiddetle tenkit etmişler ve ana-neci bir hukuk nizamı taraftarlığı hususunda ilmî diyebileceğimiz

bir şekilde neşriyatta bulunmuşlardır. Siyasî ve içtimâî hayatımıza zamanlarına göre yenilik, hamle ve inkılâp getirdiklerinde şüphe olmıyan ve vatanperverlikleri her türlü takdirin fevkinde bulunan bu iki mütefekkirin bu sahadaki fikirlerinin de, kanaatimizce, «bizi hayrete düşürecek kadar basit» [*İhsan Sungu*, Sf. 800] olmaması lâzımgelir. Bilâkis daima gözleri önünde cereyan eden hâdiselerden ve memleket realitesinden mülhem olmak gibi meziyetleri olan ve müstakil düşünmek itiyadında bulunan *bu hakikî Türk mütefekkirlerinin muhafazakârlıklarını dikkat ve itina ile tetkik etmek münasip olur.*

Bu sebeple, Maarif Vekâleti müsteşarı Bay *İhsan Sungu*'mm *Yeni Osmanlılara* ait olup bundan sonra yapılacak tanzimat tetkikleri için çok zengin ilham menbalarile dolu olan ve bu *tetkiklere âdeta yeni bir buud kazandırmış bulunan yazısından* [sf. 777-857] istifade ederek, bu iki mütefekkirin Tanzimat devrinde hukukî sahada gelişi güzel yapılmak istenilen ıslahatın doğurduğu karışıklıklar karşısında, *takındıkları tenkitkâr vaziyetin fikrî esaslarını tahlile çalışmayı faydasız telâkki etmiyoruz:*

Ziya Paşaya göre, Tanzimata gelinceye kadar, Devleti Aliyye yalnız bir kanun üzere icrayı ahkâm ederdi ki, o da şeriatı islâmiye idi [*]. Maamafih, bu şeriat Ziya Paşanın kafasında, donmuş ve değişmez bir kitap ve sünnet şeriatı değildir. Hatta «içtihat kapısının kapandığı yedi sekiz yüz sene» denberi kendisine göre amel edilmekte olan fıkıh meseleleri de *zamanın ihtiyaçlarına uymadığından* «muktezayı asr üzere vaz' ve tesisi ahkâma şiddeti ihtiyaç» mevcuttur. Fakat, gene aynı mütefekkire göre, konulması zarurî olan bu yeni esaslar, memlekette ananesi olan bir hukuk telâkkisinden yani gene şeriattan mülhem olmalıdır. Bu müellife göre *Türkiyenin hukukî zihniyetine tamamen yabancı menbalardan mülhem hukuk kaidelerinin iktibas edilmesi, içtimâî vücudu inhilâl ettirici ve dolayısıyla Devletin mevcudiyetini tehlikeye koyucu müthiş bir tehlike hazırlamıştır.* Bu sebeple, Tanzimatın icrasında gösterdiği hüsnüniyet ve cesaretin kıymeti ne kadar büyük olursa olsun, Reşit Paşanın da bu hatalı işin yapılmasında fikri iştiraki bulunduğu için, Ziya Paşa-

(*) Buradaki şeriatı islâmiyeden ne anlamak lâzım geldiğini ve bu şeriatı islâmiye ile Osmanlı İmparatorluğu kanunnameleri arasındaki münasebetlerin mahiyetini yukarıda münakaşa etmiştik (s. 307). Burada da Türk hukukçularının ağzında şeriatın nasıl *İslâm memleketlerinde an'anesi olan bir hukuk mânasında* ve çok geniş bir şekilde anlaşıldığını görmemiz mümkün olmaktadır.

ya göre, bu zat ta tarihin ağır ithamından kurtulamıyacaktır. Siyasî tehlikeler karşısında Devletin bazı aksamının koparılmasına mâni olmak için alınmış olan Tanzimat tedbirlerinin asıl Devletin bütün vücudünü tehlikeye koyması ve Devletin tâ temelinde balta vurmuş bulunması, Tanzimat ricalinin bu şekilde çok yanlış düşünmelerinin bir neticesidir [sf. 800].

Görülüyor ki, Tanzimat devri ricali için bugün umumiyetle cezrî hareket edemediler, ikilikten kurtulamadılar şeklinde tenkitkâr hükümler verildiği halde; Tanzimatın doğurmuş olduğu idarî-malî tezezbübü bizzat görmüş olan değerli Türk mütefekkirleri, aynı icraatı lüzumundan fazla cüretkâr ve ihtilâlcî telâkki ediyor ve *kendilerine mahsus şartları hazır bulunmayan bir muhite yabancı kanunları* ithal etmek suretile cemiyetin hayatını tehlikeye soktukları için ittiham etmektedirler.

Filhakika, yeni Osmanlılar da, Tanzimat devrinde vücade gelen ikilikten şikâyet ederler. Fakat bu itirazları, lâik esaslardan alınan kanunlar arasında fıkha istinat eden bir Mecelle vücade getirilmiş olmasına değil, dinî esaslardan alınarak muamelâta dair bir Mecelle vücade getirildiği halde, diğer kanunların da dinî esaslardan alınmamış olmasındadır [*İhsan Sunugu*, sf. 804].

Namık Kemale göre, elde her türlü hukuk meselelerini ihtiva eden mükemmel fıkıh kaideleri mevcut iken ve *iktiza eden meselelerin asrın icabatına tevfikî gene bu kaidelerin icabatından iken*, yalnız Mecelle ahkâmında şeriattan mülhem olunarak, diğer sahalarda ecnebi kanunların iktibas edilmesi büyük bir hatadır. Bilhassa, bu mütefekkirine göre, şeriattan zamanımızın en mükemmel kanunlarına mümasil kanunlar çıkarmak mümkündür. Esasen, fıkıh kaideleri de, islâm uleması tarafından, tıpkı garp kanunlarının tedvininde olduğu gibi, her yerde bir olması lâzımgelen «adaletin esas hükümleri» ile «kavaidi tabiiye» nin medenî münasebetlere ve zamanın icabatına tatbikinden istihraç edilmiştir. Yalnız, Avrupa filozoflarının «hassai akıl» ile ve bir takım «istikraât-ı hikemiye» ye müracaat suretile ortaya koymağa mecbur olduğu *esas prensipler* yani «hukuku tabiiye» Allahın emirlerinde ve Peygamberin hadislerinde esasen mevcut olduğundan, bu esasları ayrıca ortaya koymağa lüzum hissedilmemiştir. İslâm şariatında bu prensiplerin *Allah namına* daha evvel vazedilmiş bulunması ise, islâmî hukuk hükümlerine bir otorite temin etmiş bulunmak dolayısıyla fıkıh esaslarının lehine kaydedilecek bir cihettir. Çünkü, insanlar, akranının vazettiği kanunlara, menşeyini dinî kaidelerden alan kanunlar kadar, kolaylıkla

ve teslimiyetle tâbi olamazlar. Şu halde haiz olduğu dinî otorite dolayısıyla umumun itaatini kolayca temin bakımından da islâmîyetin *teşri' tarzının* Avrupanmğine kat kat müreccah addedildiği anlaşılmaktadır [sf. 802].

Diğer taraftan, Namık Kemal'in şer'î hukuk taraftarlığı daha başka mülâhazalara da istinat etmekte olduğu anlaşılmaktadır. Bu mülâhazalara göre; fıkıh kaideleri, bin sene zarfında yavaş yavaş tedvin edilmiş olup bütün bir ümmet camiasının eseri olmak itibarıyla Şark memleketlerinin örf ve âdetlerine uygun muazzam bir anane kıymetini ve teknik mükemmeliyetini ihtiva ederler ve bu cihetle memleketimizdeki hristiyanlara bile, Fransa kanunundan daha faydalı neticeler verebilecek şekilde tatbik edilebilirler. Maa-mafih, bütün bu mülâhazalar, *fıkıh esaslarının zamanın icaplarına uygun bir şekilde sokulması* [sf. 806] kaydile serdedilmektedir. Bu kayıt ise, çok müphem olduğu gibi, bu kaidelerin zamanın icaplarına uydurulması imkânı mevcut olup olmadığı meselesi de tetkike muhtaçtır. Eğer maksat, Namık Kemal'in makalelerinden hissedildiği veçhile, sadece dinî esaslardan mülhem olmakta devam etmek iddiasıyla zavahiri kurtarmak ve islâm şeriatının «yâr-ü ağyar nazarında izharı hakikat ve kutsiyetinden» ibaretse; o zaman, bu mülâhazaların zamanın ihtiyaçlarına uydurmak bahanesile memleket için en münasip kanunları yapalım, demekten başka bir manâ ifade etmemesi lâzımgelir. Bu suretle, Yeni Osmanlıların bilhassa istediği şey, -kendimize mahsus an'anesi olan ve tecrübe ile beslenip tekâmül eden yerli bir hukuk sistemimiz olsun, ayrı din ve kültür muhitlerinde doğup büyümüş yabancı hukuk sistemlerini almaktan içtinap edelim, temennisinden başka bir şey değildir. Demek ki, yeni Osmanlılara göre, islâmî kültür ve medeniyet çerçevesinin mahsulü olan fıkıh kaideleri bize dinin sultasına bürünmüş olan ve memleketin ihtiyaçlarına uygun bulunan bir hukuk ananesi idame ettirmeyi mümkün kılacaktır. Halbuki, Tanzimattan sonra memlekete ithal edilen ve «şer'î şerife mugayir yani hastanın mizacı tabiisine muhalif» maddeleri ihtiva eden yeni hukuk sistem ve usulleri neticesinde, memlekette çok büyük karışıklıklar doğurmuştur ve «usu-li teşri' ve mukteziyatı idareye asla tevfiği mümkün olmayacak bir takım vesavis ve hayalât kanuni devlet ve tanzimatı idare namile ilân» olunmuştur [sf. 817]. Şahısların eseri olan bu nevi kanunları, mütemadiyen değiştirilerek devletin «levhai icraatı yaz boz tahtasına dönüp ahalinin ise hangi nizama tâbi olacağını şaşırmasını» mucip olmuştur [sf. 816].

*Yeni Osmanlıların bu şekilde anlaşıldığı takdirde, hukukun, kanun koyma yolu ile değil, halk ruhundan çıkan örf ve âdetlerin tedvini ve tekâmülü suretile tekevvün ettiğini müdafaadan ibaret bulunan noktai nazarları, itiraf etmek lâzımgelir ki, tamamen boş ve manâsız değildir ve ilk hamlede yalan yanlış yapılan ilk iktibasların doğurduğu karışıklıklar dersinden de mülhem olmuş gözükme-
dir.*

Biz bu noktada Tanzimat tetkiklerinin istikbalde yapmağa mecbur olduğu etütler arasında, bir çok bahislerin bu bakımdan incelenmesini ve meselâ Tanzimat devrinde kabul edilen her yeni kanunun ele alınarak mühim maddelerinin hususiyetlerini ve bizim içtimaf bünyemizle diğer hukukî mevzuatımız arasındaki tezatları ve tatbikatta doğurduğu müşkülliği takip etmek lâzımgeldiğine kani bulunuyoruz.

Buna benzer bir tetkiki biz, kendi hesabımıza 1274 (1858) tarihli arazi kanunu üzerinde yapmış bulunuyoruz [sf. 321 - 324]. Filhalka, mevzuubahs etüdümüzde Tanzimatla başlayan devri, toprak hukuku tarihimizde, *sosyal ve ekonomik realitelerle hukukî nizamın yekdiğerile talâk ve iftirak halinde bulunduğu veya bulunmağa başladığı bir devir* olmak itibarile tetkike şayan gördük ve toprak hukuku sahasında bu devirle başlayan inkişafı hep *bu intibak prenpi* bakımından mütalâa ettik. Böyle bir tetkik esnasında ilk nazarı dikkatimizi celbeden şeyin, Tanzimatm, bidayette, bu sahada *memleketimizde ananesi olan orijinal bir hukuk sistemine dayanan ve hiç bir suretle taklit eseri addedilemiyecek olan muntazam bir arazi kanunnamesi vücade getirmek teşebbüsünde bulunmuş* olmasıdır. Bu suretle, mevzuubahs etüdün bilhassa birinci ve ikinci fasıllarında vermiş olduğumuz izahatla bu kanunnamenin eski toprak hukuku esaslarile olan sıkı münasebetini meydana çıkarmağa çalıştık. Ve neticede, Tanzimatm dikkate şayan bir eseri olan 1274 tarihli arazi kanunu, *eski toprak hukuku ananelerine sıkı sıkıya bağlı, makul ve mutedil bir tedvin hareketi* olarak meydana çıktı. Fakat, *bu kanunname ile başlayan tensik ve tadil faaliyeti, az zamanda büyük bir sürat iktisap etti ve yeni devrin açtığı teceddüt hareketleri arasında, realite ile olan alâkalarını kaybederek, aynı sathı mail üzerinde gittikçe artan bir sür'atle mücerred ve ayarsız bir hukuk sistemi haline inkılâp etmeğe başladı.* İşte bu sebeple, mevzuubahs arazi kanunnamesinde, müteakiben yapılan tadilleri biraz şüphe ile karşılamaktan kendimizi menedemedik. Bu tadillerde, memleketin hakikaten yeni ihtiyaçlarından mülhem olan şuurlu ve yeni realitelere uy-

gun tedbirler olmak vasfını tesbit edemez olmuştuk. Kanun adamlarımız, bir müddettenberi boşlukta ve mücerret mefhumlarla çalışıyorlardı. Memlekete, yabancı muhitlerde doğup büyüyen hukuk sistemlerinin gelişi güzel sokulduğu bir devirde, toprak hukuku sahasındaki mevzuatımızın da soysuzlaşmasından ve memleket realitesine bigâne kalmasından korkuluyordu. *Bu tadiller esasında, biraz da ecnebi devletlerin ve hıristiyan tebaanın menfaatlerine uygun bir şekilde, kayıtsız ve şartsız bir liberal nizamın tahakkuku için çalışıldığı anlaşılıyordu.* Türkiyede toprak üzerinde spekülasyon yapmak veya siyasî maksatlarla toprak satın almak istiyen ecnebilerin ve ecnebi sermayesi ajanlığı sayesinde zenginleşen bir kısım gayri müslim vatandaşların yeni hürriyetperver nizamdan bekledikleri pek büyük kârlar vardı. Filhakika, ecnebi devletler bize, bu gibi maksatlarla, toprağın tasarruf ve intikaline ait hususlarda millî hukukumuzun tevsiî yolile memleketin umumî iktisadiyatında tevellüt edecek büyük sihirbâzâne teşebbüslerden bahsediyorlardı. Velhasıl, eski mirî arazi hükümlerini tadil yolunda yapılan teşebbüsler siyasî ve içtimaî her bakımdan tehlikeli olmak imkânlarını haiz bulunuyorlardı.

TANZİMAT VE ÂMİLLERİ MESELESİ

Tanzimat fermanının ilânile başlıyan devrin muhtelif ıslahat hamlelerinde uzun bir mazisi olan ve aynı ritm ile çözülmekte devam edecek bulunan bir hareket zincirinin muayyen halkaları olmak mahiyetini gören ekser makale sahipleri, Tanzimâtın kuvvetini bir takım bünyevî tegayyürlerden alan *esashi bir inkılâp hareketi* olarak telâkki edilmesine taraftar gözükmüşlerdir.

Bu noktai nazar, zarurî olarak kendilerini iki mühim meselenin hallile meşgul olmağa sevketmiştir ki, o meseleler de şunlardır: 1) Tanzimatın haricin siyasî tesir ve tazyiki neticesinde zorla kabul edilmiş *şuursuz ve fikrî esaslardan mahrum bir hareket manzarasını arzeden zevahirini* izah etmek ve bu yoldaki iddiaları red ve cerh etmek. 2) Tanzimatı zarurî ve tabii bir hareket gibi gösterecek olan hakikî âmilleri ve *Türk içtimaî heyetinde bu hareketi hazırlayan köklü değişmelerle*, bu değişmelerle mütenasip olarak duyulan siyasî, hukukî ve iktisadî yeni bir nizam iştiyak ve arzularını tebarüz ettirmek.

İtiraf etmek lâzımgelir ki; bu mühim meselelerin münakaşa ve hallinde, vakayii zorlayarak Tanzimat hakkındaki anlayışımızın e-

saslı bir şekilde genişlemesine yardım edecek olan görüş tarzları, tetkik ettiğimiz eserde umumiyetle hâkim olamamış ve ekser muharrirler muhteriz ve telifçi bir vaziyet takınarak herhangi bir kapıyı zorlamak ve bir meseleyi kendi vasıtalarıyla sonuna kadar tetkik ederek tüketmek kuvvet ve cesaretini kendilerinde bulamamışlardır. Hattâ çok defa muhtelif izah tarzları ve ihtimallerin bir listesini yapmakla iktifa etmek mecburiyetinde kalan muharrirler, "Tanzimat tetkiklerinin hali hazır vaziyetinin geriliğini gözönünde bulundurarak, *mutlak iddialı hiç bir tarih felsefesi görüşüne takılı kalmamayı* kendileri için bir prensip addetmişlerdir. Bu sebeple, eseri okurken baştan aşağı bir tek görüşü tebarüz ettirmek için aynı ruhtan mülhem olarak yazılmış makalelere ihtiyaç hissedilmektedir, denilebilir.

Bununla beraber, derhal kaydetmek lâzımgelir ki, bize Tanzimat hareketlerinin şimdiye kadar ancak şüphe ettiğimiz bir cephesini büsbütün yeni ve bol bir ziya altında gösterecek olan ve bu işi yapabilmesi için zarurî olarak hâdisata yüksekten ve muayyen bir zaviyeden bakan felsefi bir tanzimat görüş ve anlayışına sahip bulunması gereken etütler yapmak ve bunları yeni malzeme ile işlemek o kadar güç bir iştir ki, bu nevi etütlerin daha uzun müddet hasretini çekeceğimiz anlaşılmaktadır. Diğer taraftan, yukarıda da söylediğimiz gibi, Tanzimat devrini ilk defa olarak etraflı bir şekilde tetkik için yapılmış olan vazife taksiminde ekser muharrirlerin hisselerine düşen bahisleri, Tanzimatı herkese anlatmak gayesile, umumî şekilde kaleme almak ihtiyacını duymuş olmaları da bu hususta müessir olmaktan halî kalmamıştır.

**

Tanzimatı anlayış tarzımızla âmillerini izah ederken, bu suretle boşluğuna işaret etmeden geçmek mümkün olmayan bir noktayı kaydettikten sonra, bu meselenin bugünkü vaziyeti hakkında bir fikir verebilmek için bu sahada ileri sürülen muhtelif görüş tarzlarını kısaca hatırlatalım ve hemen ilâve edelim ki, biz burada bu fikirlerden ve görüş tarzlarından herhangi birinin her türlü esastan mahrum ve tamamen kısır olduğunu iddia edecek değiliz. Onları gözden geçirmek isterken bizim asıl maksadımız, bu görüş ve anlayış tarzlarından her birinin dikkate şayan olduğunu kaydedip kendilerini ne münasebetle ve ne şekilde vazettiklerini belirtmek ve ayrı etütlerle muhtevalarının zenginleştirilerek onları her gün daha fazla müşahhas vakıaların izahı hususunda daha *canlı ve iddialı*

bir hale sokmanın Tanzimat tetkiklerinin istikbali bakımından çok mühim olduğunu göstermektedir.

Malûm olduğu veçhile, başta Namık Kemal olmak üzere bir çok mütefekkirler Tanzimatı, müşkül bir mevkide bulunan devletin vaziyetini kurtarmak için, siyasî maksatlarla yapılmış bir jest ad-detmektedirler. Filhakika, Namık Kemale göre, Reşit Paşa ve çırak-ları, «Tanzimat ve ona müteferri olan yalan yanlış nizam ve câli ve hakikî bir takım ıslahat namile Avrupayı tatyip etmekten baş-ka bir şey düşünmediler» [*İhsan Sungu*, sf. 778]. Burada tetkik et-tiğimiz kitapta da bir çok makale sahipleri, diğer âmilleri de tebarüz ettirmekle beraber, Tanzimat devri icraatında ecnebi devletlerin *siyasî tazyik ve tesirleri* üzerinde de durmuşlardır. Meselâ, Prof. *Ziyaettin Fahri Fındıkoğlu*, gerek Tanzimat fermanlarını, gerek ara-zi ve idarei vilâyet kanunlarını, hep emperyalist devletlerce ileri sü-rülen «idarî ıslahat» zaruretlerine verilen cevaplar addedilebilir, kanaatindedir [sf. 644]. Doçent *Hıfzı Veldet*, yeni nizam ve kanun-lar konulması hususunda bu haricî tazyikin tesiri olduğunu [sf. 168] kaydettiği gibi; Doçent *Recai Okandan* da, fermanların ısdarında Osmanlı Devletinin beynelmilel vaziyetinin bilhassa mühim bir rol oynamış olduğunu söylemektedir [sf. 113].

Bu sırada Şark meselesinin arzettiği ehemmiyet dolayısıyla, dev-letler arasında bir muvazene unsuru olan ve bir çok ecnebi devlet-lerin menfaatleri bakımından *lüzumlu bir siyasî tertip* addedilen Os-manlı Devletinin bekası meselesi ile alâkadar olan devletlerin Tür-kiyenin dahilî ve millî işlerle de meşgul olarak, çok defa siyasî ve iktisadî menfaatleri icaplarına göre ve bazan da samimî niyetlerle tavsiyelerde buldukları ve hattâ bazan muayyen ıslahatın icrasına Devleti mecbur ettikleri muhakkak ise de, Tanzimatı tamamen siyasî tazyik ve tesir neticesi şuarsuz bir hareket gibi telâkki etmek te imkânsızdır. Bu meseleyi etraflı bir şekilde tetkik etmiş olan Prof. *Cemil Bilsel*'in kanaati de şu merkezdedir:

Tanzimatı yapanların Devlete nizam vermekle Avrupada iyi tes-ir hâsil etmek istedikleri ve o sıralarda Avrupanın itimat ve teveccühünü kazanmanın Devlet için ehemmiyetle takibi lâzımgelen bir politika teşkil ettiği meydanda olmakla beraber, bu hususta daha ileri gidilerek Tanzimatın Avrupa tehdidi altında yapıldığını, yahut sırf Avrupaya hoş görünmek veya devletleri oyalamak için tertip edildiğini ileri sürmek doğru olamaz. 1839 fermanı, Avrupa tazyiki-le ve Avrupayı oyalamak kasdile değil, dahilde duyulan kat'î bir ıslahat lüzumu ve bu lüzum üzerine alınan ciddî bir karar ile neşre-

dilmiştir. *Bu itibarla Tanzimat, haricî olmaktan ziyade dahilî bir harekettir* [sf. 664, 665, 668].

Fikrimizce, Tanzimat tetkiklerinin istikbali, daha ziyade onun Osmanlı imparatorluğunun içtimaî bünyesinde ve yeni iktisadî şartlarında husule gelen değişikliklere uymak isteyen bir hareket olarak anlaşılmasma bağlıdır. Tanzimat hareketini dahilde şiddetli bir ihtiyaç halinde hissedilen ve samimiyetle tatbikatına girişilmiş olan *bir yeni nizam arama ve yeni dünya şartlarına uymağa çalışma hareketi* olarak kabul edince; bu suretle intibak edilmesi mevzuubahs olan yeni şartları ve Tanzimat hareketlerinin hakikî sebeplerini araştırmak lâzım gelecektir ki, bu sahada tenvire muhtaç pek çok mesele mevcut bulunduğu meydandadır.

Bu hususta nazarı dikkati celbeden en mühim meselelerden biri, Osmanlı imparatorluğunun sırf kendi bünyesinin derunî zaruretlerinin icabı olarak yeni bir nizam yaratmak ihtiyacını duymuş olmasını ileri sürmekteki müşkülâttır. Filhakika, bu hususta siyasî taziyik şeklinde olmasa bile, *haricî âlemde vukua gelen derin ve köklü değişmelerin tesir hisselerine* ehemmiyetli bir mevki ayırmadan Tanzimat hareketlerini izah etmek imkânsızdır. Haricî âlemin tesirlerine karşı tamamen kapalı bir dünya gibi tasavvur etmek mümkün olmayan Osmanlı imparatorluğu, Tanzimat arifesinde düşmüş olduğu nihilîl buhranlarına sırf kendi müesseselerinin tabiî inkişafının zarurî bir neticesi olarak sürüklenmemiştir. Diğer bir ifade ile, Osmanlı imparatorluğunun müesseseleri, *kendi bünyevî zaruretleri icabı tabiî olarak namzet buldukları inkişafı tamamlamağa vakit bulamadan, sırf haricî âlemdeki değişiklikler dolayısıyla* yıkılmağa mahkûm olmuşlardır. Esasen, tarihte medeniyetlerin mukadderatını tayin eden âmiller arasında, teknik icatlar ve coğrafi keşifler neticesinde milletlerarası münasebetlerde vukua gelen değişikliklerin hissesi daima büyük olmuş değil midir? Şu halde, Tanzimat hareketlerinin hakikî mahiyetini anlamak için, imparatorluğun haricî âleminde vukua gelen köklü değişmeleri ve bu değişmelerin Türkiyedeki müesseselerin manâ ve mahiyetlerini kaybetmeleri üzerinde hangi ritm ile ve ne şekilde müessir olduklarını tetkike lüzum vardır.

Diğer taraftan, Osmanlı imparatorluğunun haricî âleminde, bilhassa XVIII ve XXI inci asırlar Avrupasmda vukua gelmiş bulunan siyasî, içtimaî, iktisadî ve coğrafi değişmelerin istinat ettiği ideolojilerin de Türkiyenin içtimaî ve iktisadî bünyesinde azgınlık ve sirayet derecesi yüksek bir mikrop tesirile faaliyete geçerek zarurî olan istihalelerin vukuunu kolaylaştırmış olacağını iddia etmek te im-

kânsız bulunduğundan, Tanzimat hareketlerinin zaruret ve aslılığıni izah edecek olan *haricî tesirlerin mahiyetini çok hususî bir mânâda anlamak lâzımgelecektir.*

Burada tetkik ettiğimiz eserde, bu meseleyi tenvire yarıyacak etütler de yok değildir. Meselâ, *Prof. Hâmid Ongunsu*'nun Tanzimat ve âmillerine umumî bir bakış isimli yazısında, Tanzimat devri Türkiyesinin her sahada büyük inkılâplar geçirmiş olan Avrupa memleketleri karşısındaki vaziyetini tesbite çalışan sayfeler, bu kabilendir [sf. 1 - 6]. Aynı şekilde, *Doçent Enver Ziya Karal*'m Tanzimattan evvelki garplılaştırma hareketleri ile bu hareketlerin mebd ve karakterleri hakkında vermiş olduğu malûmat, Tanzimatın hakikî âmilleri arasında mühim bir mevki işgal eden garp medeniyeti tesirlerinin ne şekilde anlaşılması lâzımgeldiğini göstermektedir [sf. 13 - 30].

Filhakika, Tanzimatı anlamak için Tanzimattan evvelki ıslahat hareketlerinin tarihini yakından takip etmek ve Tanzimatı bir zaruret haline sokan tesirleri orada muhtelif vesilelerle iş başında görmek lâzımdır. Bu suretle anılacaktır ki, Türkiyede Tanzimata tekadüm eden 100 yıl içinde, daha ziyade askerî ve kültürel sahada da olsa derin ve manalı bir kaynaştırma mevcuttur. Yeni İhtiyaçlar karşısında yeni bir nizam bulmak zaruretinin doğurduğu huzursuzluklar içinde büyük hamleler yapılmış ve yeni ıslahata zemin hazırlamak için eski nizamın anadireklerini devirmekten çekinilmemiştir. *Sultan Mahmudun derebeyleri, Bektâşilik ve yeniçerilerle yaptığı mücadele, ki fikrimizce asıl büyük hamlenin yapıldığı hummalı bir aksiyon devrini temsil eder, maalesef ehemmiyeti henüz lâıykile tebarüz ettirilmeyen büyük bir inkılâp hareketidir.* Bu hareketin Türkiyede kıyafet ve maiyet tarzlarile Devlet ve hâkimiyet telâkkilerine kadar her şeyi sarstığı ve bu suretle yeni nizam tecrübeleri için zemini tamamen hazırladığı muhakkaktır. Fikrimizce, bu devrin Devlet yapısını temellerinden sarsan dev hamleleri yanında, Tanzimat fermanile ilân edilen ıslahatın ehemmiyeti pek silik kalmakta olduğu için, Tanzimat devri tetkiklerinin bundan sonraki sıklet merkezini bu devir icraatının siyasî ve içtimaî bakımlardan kıymetlendirilmesi meselesi teşkil etmelidir. Hele son devirde teşekkül ettiğini gördüğümüz «feodal muhalefet» in hakikî mahiyeti ile ortadan kaldırılması için sarfı lâzımgelen mesainin ayrı etütler halinde işlenmesi, bu devir icraatının kuvvet ve mânâsını ve Osmanlı imparatorluğunun bünyesinin derinliklerinde husule gelmeğe başlıyan değışmele-ri anlamak için şarttır.

Bu vaziyet karşısında, Tanzimatı Gülhane hattı ile başlatmak ve bu devre tesadüf eden bir kaç siyasî hâdiseyi onun sebebi olarak göstermek imkânı bulunmadığı anlaşılır. Tanzimatı daha *yakından ve derin sebeplerile tetkik etmeğe bu yüzden ihtiyaç vardır.*

Tanzimat devri icraatının çok derin ve köklü bir hareket olmasına rağmen, sırf saray merkezinin teşebbüsleriyle sevk ve idare edilmiş olması, ve sık sık kullanılan bir tâbir ile, yukardan aşağıya empoze edilmiş gözükmesi de sebepsiz değildir. Fikrimizce, bu tezatlı hali, ancak haricî tesirlerin yukarıda bahsettiğimiz hususiyetleriyle izah etmek imkânı mevcuttur. Filhakika, Osmanlı imparatorluğunun haricî âleminde vukua geldiğinden bahsettiğimiz büyük değişmelerin bu memleket üzerindeki tesiri, Devlet yapısının kuvvetli hali ve merkezîyetçiliği dolayısıyla evvelâ en hassas bir asap merkezi vaziyetinde olan saray tarafından hissedilmiştir. İlk tesirler, iki âlemin kucak kucağa birbirile karışması nevinden engin ve doğrudan doğruya olmamış; bilâkis, haricî muhitte vukua gelen tevettür fazlalığı, bütün yapıyı çatırdatan umumî ve müphem bir tazyik ve huzursuzluk halinde kendisini hissettirmiştir. Bu umumî huzursuzluk içinde ecnebi sefir ve doktorlar vasıtasıyla haricîle münasebette bulunan sarayın, Garba açılan bir pencereden giren ziya huzmeleri şeklinde gelen Garp tesirlerine hassasiyet göstermesi ve bu tesirlere mihrak teşkil etmesi gayet tabii idi. Demek oluyor ki Tanzimat devri ıslahat hamlelerinin hakikî saiklerinin, fikrimizce imparatorluğun haricî âleminde vukua gelen tahavvüller olması ve bu tahavvüllerin kendilerini Türkiyede bir haricî tazyik şeklinde hissettirmiş olmaları, bu hamlelerin memleketteki içtimâî bünye tahavvüllerile sıkı alâkaları olmasına mâni değildir.

*
**

Maamafih, bu noktai nazara da iştirak etmekle beraber, Tanzimat hareketlerinin muhtelif devirlerinin hususiyetlerini tebarüz ettirebilmek için hususî miyarlar kullanmak, muhtelif noktai nazarlardan hareketle bu muhtelif safhalardan her birinin karakterlerini tesbite çalışmak ve bu hareketlerin kıymeti hakkında yukarıda zikrettiklerimizden ayrı hükümler vermek te mümkündür.

Bu hususta bir fikir vermek için bu görüş tarzlarından dikkate şayan olan bir kaçını burada hülâsa etmeyi lüzumlu addetmekteyiz:

Prof. Hâmid Ongunsu, Tanzimat hareketini kendisine tekaddüm eden ıslahat hamlelerinden ayırır mahiyette telâkki ettiği hususiyet-

leri şu suretle tebarüz ettirmek istiyor: Evvelkiler mazideki ruh ve teşkilâtı ideal saymakta ve ıslahata nisbeten mahdut bir sahada teşebbüs edilmekte iken; yeni hareket, Devletde yeni bir ideolojiden mülhem gibi görünen bir istikamette siyasî, idarî, malî muhtelif sahalara şamil geniş ve mürekkep bir değişmeyi temsil eder [sf. 7]. Tanzimat yalnız bir müessesenin daha iyi işlenmesini ve meselâ ordunun tensikini değil, bütün devlet teşkilât ve müesseselerine yeni bir düzen vermeyi istihdaf etmektedir [sf. 10]. Bununla beraber, gene aynı makale muharririne göre, bu ıslahat hareketi sathan geniş olmakla beraber, derin ve cezrî bir hareket sayılamaz. Hele, bir inkılâp diye asla ileri sürülemez [sf. 9].

Tanzimat hareketlerinin derin ve manâlı bir inkılâp hareketi temsil edip etmemelerine ve Osmanlı imparatorluğunu teşkil eden milletlerin içtimaî nizamlarında muhtemel akislerine veya temsil ettikleri köklü değişmelere ait olmak üzere meydana çıkan görüş tarzları arasında *Prof. Hilmi Ziya Ülken*'inki de dikkate şayandır. Bu mütefekkiye göre, Tanzimat devrindeki istihalelere tam revolüsyoner bir mahiyet atfedilemez. «Gülhane Hattı Hümayunu, içtimaî bünyenin tekâmülünden doğmuş tabii bir hâdise olmaktan ziyade - büyük bir nisbette - haricî tesirlerin empoze ettiği bir ıslahat teşebbüsü olarak görünür» [sf, 757] ve bu hareketin *sırf resmî bir hareket* olmaktan, kanunî şekilcilikten kurtularak cemiyetin benimsediği *sosyal bir hareket* olması, fikre ve ruha nüfuz etmesi, sokağın rol oynamağa başlaması; gazetenin; tenkidin ve halk sesinin yeni zihniyeti müdafaa etmesile doğmuştur. Bu sahada birinci derecede rol oynayanlar ise, Şinasiden sonra Ziya Paşa ve Namık Kemal olmuştur [sf. 758].

Tanzimat devri hareketlerinin esaslı bünye tahavvüllerine dayanmayan bir takım resmî ieraat olmaktan çıkarak, hakikaten sosyal bir mahiyet alabilmesi için, gazetenin hattâ sokağın bu hususta bir rol oynamağa başlaması lüzumuna kani olan *Prof. Hilmi Ziyanın* bu hareketlere ideolojik bir mesnet ve muhteva verecek olan fikir cereyanlarının Babiâli yokuşunda doğuşunun sebebini izah tarzı da daha az dikkate şayan değildir:

Prof. Hilmi Ziyaya göre, Tanzimat hareketlerinin benimsenmesi uğrunda çalışan gazetenin ve tenkidin ele aldığı ideolojiler, şahısların hususî kanaati olmaktan ziyade, Osmanlı imparatorluğunun büyük şehirlerinde başlıyan içtimaî bir hareketin, yani yeni bir sınıfın zuhuru nevinden bir bünye hâdisesinin zihinlere aksetmiş şekli ma-

hiyetinde tetkik edilebilir. Çünkü, Tanzimat hareketlerine sosyal bir dava olmak manâ ve asliyetini bahşetmiş olduğu mevzuubahs bulunan «halkın sesi, Osmanlı imparatorluğunun garpla temasından sonra azlıklara mensup tüccar sınıfı yanında inkişafa başlıyan *hayriye esnafına* ve henüz daha muvaffak olmamış olan mahdut *sermaye hareketlerine* istinat ediyordu» [sf. 758].

Tanzimat devrindeki ıslahat hamlelerinin, bilhassa bazı fikir cereyanlarını hizmetlerine aldıktan sonra, iktisap ettikleri kuvveti, bu şekilde Osmanlı imparatorluğunun dahilî bünyesinde husule gelmeğe başlıyan değişmeler dolayısıyla yeni bir takım içtimai sınıfların meydana gelmesile izaha kalkışmak, kanaatimizce, üzerinde durulmağa ve alâka ile işlenmeğe değer bir tarih felsefesini benimseyen bir gayreti temsil etmektedir. Bu nevi izah tarzlarına yapılabilecek en büyük itirazın onların *tek taraflı* olmak temayülleri bulunduğu malûmdur. Bununla beraber, yukarıda da söylediğimiz gibi, *biz tek taraflı olan ve fazla iddialı gözükten görüş tarzlarınının da Tanzimat tetkiklerinin inkişafı için çok lüzumlu olduğuna kani bulunuyoruz.* Bu sebeple, bu yazımızda biz bu nevi görüş tarzlarının kifayetsizliğinden ziyade, *vesaik ve vekayi yardımıle lâzımgeldiği şekilde işlenmemiş olduğundan* şikâyet etmekteyiz. Meselâ, *Prof. Hilmi Ziya* tarafından Tanzimatı müteakıp ortaya çıktığı kabul edilen fikir hareketlerinin hakikî temayül ve mahiyetleri tamamen malûmumuz olmadığı gibi; bu hareketlerin canlı istinatgâhı olduğu farzedilen «hayriye esnafı» nevinden bir içtimai sınıfın teşekkül tarzı ile, bu sınıfın muhtelif şehirlerde işgal ettiği mevkiin ehemmiyeti, hakikî fonksiyonu ve mevzuubahs ideolojilerle aralarında mevcut sıhri münasebetlerin mahiyeti hakkında hiç bir malûmatımız yoktur. Bu vaziyet karşısında; böyle bir sınıfın teşekkül tarihini olmasa bile, sadece mevcudiyetini ve sınıf menfaatleri icabı bünye ve temayüllerine uygun bir şekilde doğurmağa mecbur olduğu ideolojilerle Namık Kemal ve Ziya Paşanın temsil ettiği fikir cereyanları arasındaki münasebetleri, isim, tarih ve rakkam zikretmek suretile müşahhas bir şekilde ortaya koyacak bir etüt, özlediğimiz Türk tarihçiliği için büyük bir muvaffakiyet teşkil edeceği şüphesizdir.

**

Aynı mülâhazalar, Tanzimat hareketlerinin hakikî âmilleri arasında, yine aynı suretle büyük şehirlerde teşekkülü mevzuubahs olan diğer bir içtimai zümrenin, yani garp sanayi memleketlerinin Türkiyede ajanı vazifesini gören hıristiyan reaya ve ecnebî tebaanın

mevcudiyetine büyük bir mevki ayırmak lâzımgeldiği kanatinde olan görüş tarzları için de nevuubahs edilebilir. Bu nevi bir görüş tarzının hakikî mahiyeti ile henüz lâyıkile işlenmemiş olmasından mütevellit noksanların ehemmiyeti hakkında bir fikir verebilmek için, bu mevzu üzerinde ehemmiyetle dikkati celbetmekte olan bir arkadaşın fikirlerini gözden geçirmek lâzım gelmektedir:

Tanzimat devri hareketlerinin sosyolojik bir izahının dayandığı muhtelif meselelerin hali hazır vaziyetinin çok iyi bir plânçosunu vücuda getirmiş ve müstakbel araştırmaların işleyip doldurması lâzımgelen bir *terkip taşılağı* çizmiş olan Prof. Ziyaeddin Fahri; Osmanlı imparatorluğunda «tabaka ve tarikler nizamı» nm değişmesiyle bahsettiğimiz neviden yeni bir takım sınıfların meydana çıkmasının ehemmiyeti üzerinde, haklı olarak, ısrarla durmuştur.

Prof. Ziyaeddin Fahriye göre; «1839 a bağlanan hâdiseyi ihtiva eden çeyrek asır içinde mühim bir tebeddül vukua gelmiştir» [sf. 622]. Tanzimat hâdisesinin *Türk tarihinde ve içtimâî hayatımızda ehemmiyetli bir dönüm noktası* teşkil ettiği [sf. 656] muhakkaktır. Yalnız idarî ve siyasî sahaya münhasır kalmıyarak, içtimâî hayatın hemen her sahasında (din ve dünya telâkkisinde, bedîî ölçülerde, içtimâî hayatın bir nevi minyatürü olan ailede) yeni bir nizamın aranmasından ve en geniş manâsile bir cihan görüşü tebeddülünden ibaret olduğu için; Tanzimat devri, gerek kendisinden önceki ve gerek sonraki devirlerin nizam ve cihan görüşlerinden ayrılır [sf. 161]. Bu devirde, Türkiyede «XVI ncı asırdanberi müstakar bir nizama tâbi olan tabaka ve tarikler nizamı» bozulmuş olduğu için, «içtimâî bünyenin içinden gelen bir sarsıntı vardır». Gerçi, 1839, 1858 ve 1876 gibi muhtelif tarihlerde ilân edilen hat, ferman ve yasalar hemen hep *yukardan aşağıya* inmiştir. Bununla beraber, şekil üzerinde durmak münasip olmaz. Bilhassa, «siyasî otorite ve Devletin, kendisini *tazyik eden müessirler* bulunmadıkça teokratik ideolojiye müstenit idare ve istibdadından fedakârlık edemez» olduğu meydanda bulunduğundan; bu hareketlerin hakikî müessirlerini aramak lâzımdır. Bu müessirlerin başında ise «imparatorluğun istinat ettiği muhtelif içtimâî sınıf ve tabakalarda, müslim ve gayri müslim bir çok zümrelerde vukua gelen kışkılık gelir». «Gerçekten biraz öne ve biraz sonraya uzatılacak Tanzimat hâdisesinin cereyan ettiği çağda, Osmanlı cemiyetinin bütün iktisadî yapısı sarsılmakta, bünyeyi besleyen ve idare eden her çeşit içtimâî tabaka ve zümrelerin kendi asırlık nizamlarını kaybettikleri görülmektedir.» [sf. 640].

Tanzimat devri hareketlerinin sosyolojik bir şekilde anlaşılıp

izah edilmesi meselesinin bu suretle çok iyi ve *ilmî bir tarzda vazedilmiş* olduğu muhakkaktır. Bununla beraber, eski «tabaka ve tarikler nizamı» mn hakikî mahiyeti ile bu nizamın inhilâlinin sebepleri ve muhtelif merhaleleri lâyıkile malûmumuz olmadığı gibi, yeni sınıf ve zümre münasebetlerinde vukua gelen değişikliklerin vüsat ve ehemmiyeti de rakkam ve vesikalara istinat eder bir şekilde izah edilememiştir. Meselâ, büyük şehirlerde imtiyazlı bir zümre halinde, maddî ve manevî yaşayış tarzı ile temayüz etmeğe başlayan ithalâtçı bir hıristiyan tüccar sınıfının teşekkülü Tanzimat devri icraatının izahı için mühim bir anahtar gibi kullanılmak istenildiği halde, bu sınıfın ne zamandanberi teşekkül etmiş olduğu ve hakikî mahiyeti meçhul kalmaktadır. Bununla beraber, itiraf etmek lâzım gelir ki bu meseleleri halletmek bu makalenin mevzuu olmadığı gibi, bu mevzular hakkında muhtelif kimseler tarafından ayrı ayrı yapılacak metotlu araştırmaların neticesi ortaya konmadan, bizi tatmin edici izahların yapılması da mümkün değildir.

Filhakika, Prof. Ziyaeddin Fahrinin dediği gibi; Türkiyede XIX uncu asırla başlayan garp sanayi memleketlerinin ithalât hareketinin imparatorluk içinde idare edicilerle idare edilen zümrelerin karşılıklı münasebetlerinde neticeleri itibarile büyük tesirler icra etmiş olması lâzım gelir. Eskiden *haraca bağılı* (zimmî) vaziyetinde bulunan hıristiyan şehirli halkın, garp sanayi memleketlerinin ithalâtına tavassut etmeğe başladıktan sonra vaziyetlerinin büsbütün değişmesi ve yeni bir sınıf haline girmesi mümkündür. Bu sınıfın «*milleti galibe* ile Avrupa devletlerinin arasını açmağa, Devletin siyasî ve idarî rejiminde değişiklik vücuda getirmeğe» çalıştığı da vakayiden anlaşılmaktadır [*]. Bu vaziyet karşısında, Tanzimat hareketlerindeki «maksadı esasî, sermayedarların emniyetini celbetmek ve ıslahatta betaat göstermesinden dolayı Babîâlîye tevbihten hâli kalmıyan Düveli muazzamayı memnun eylemekti [sf. 625] gibi bir netice çıkarmak ta mümkündür. Bununla beraber, İtiraf etmek lâzım gelir ki, Tanzimat hâdisesinin bir çok hususiyetlerini izah etmiş olmak için, büyük şehirlerde teşekkülü mevzuubahs olan *bu ithalât tüccarı mutavassıt sınıfın hakikî mahiyeti, teşekkül tarzı ve adedî ehemmiyeti malûmumuz* değildir. Filhakika, bu sınıfın hakikî ehemmiyeti nedir? Biz onu, meselâ garbî Avrupa memleketlerinde teşekkülüne şahit olduğumuz şekilde, burjuva sınıflarının teşekkülüne benzer bir hâdiseye telâkki edebilir miyiz? İz-

(*) Prof. Hilmi Ziya, sf.758 e de bakınız.

mirdeki frenk mahallesinde veya İstanbulda Galatada yeni imtiyaz ve kudretlerle sivrilmeğe başlıyan mahdut bir zümrenin içtimâî nizamı altüst edici bir mahiyet arzetmesi muhtemel midir? Esasen, *mevzuubahs zümrelerin Tanzimattan evvelki devirlerde, garp sanayi memleketlerinin mamulâtına ajanlık vazifelerini üzerlerine almadan, Türkiyenin iktisadî ve malî hayatında oynadıkları rolün mahiyeti, içtimâî mevkileri ve nüfuzları hakkında da malûmatımız noksandır.* «Haraca bağlı reâyâ» vaziyetinden birdenbire ecnebî devletlerinin himayesinde nüfuzlu ve imtiyazlı bir zümre haline geçtikleri ve bu geçişin hakikaten sarsıntılı ve ihtilâlci bir hareket teşkil ettiği kabul edilebilir mi? Ve nihayet Osmanlı imparatorluğunun içtimâî nizamındaki *düzenin* ana şartı «haraca bağlı» hıristiyan reâyâyâya tağallüpten mi ibarettir? Diğer taraftan, hakikî yapısı lâyı-kile malûm olmıyan bir sınıflar ve tabakalar ehramının en aşağı tabakasını teşkil eden milyonların hayat nizamı, acaba böyle pek mahdud bir sınıfın teşekkülü vâkıası karşısında ne şekilde sarsılmış olabilir?

Görülüyor ki, bu sahada tetkik edilecek pek çok mevzu vardır. Ve fikrimizce bu zümre, asıl hakikî âmil kuvvet olmatan ziyade asıl dağılmayı vüçde getiren hakikî âmillerin hizmetinde bir vasıta olduğu için, bu umumî âmiller arasında ve daha etraflı bir mesele halinde tetkik edilmelidir.

Diğer taraftan; malûm olduğu üzere, *garp sanayi memleketleri masnuatının Türkiyeyi istilâyâ başlaması ve böylece içtimâî nizamı altüst ederek bu memleketin mukadderatı üzerinde mühim bir rol oynayacak olan bir mutavassıt sınıfın doğmasına sebep olacak kadar vüsat kazanması hâdisesinin Tanzimattan sonraki zamanlara ait olması lâzım gelir* [**]. Bu vaziyet karşısında, Tanzimatın ilânı tarihinden çok evvel başladığında şüphe olmayan Tanzimat hareketlerinin sebepleri arasında böyle bir sınıfın teşekkülüne mühim bir mevki ayırmak doğru olamaz. Böyle bir sınıfın zuhurunu Tanzimat hareketlerinin bir sebebi olmaktan ziyade bu hareketlerin bir neticesi olarak tetkik ve mütalâa etmek te mümkündür. Filhakika, Yukarıda mahiyetini münakaşa ettiğimiz şekilde (sf. 316) Tanzimat hareketlerinde haricî ve siyasî bir tazyikin hissesi mevzuubahs olabilir. Bununla beraber, ecnebî devletlerin hıristiyan tebaayı himaye maksadile yaptıkları tazyik ve müdahaleler, çok defa bu mutavassıt it-halâtçı zümreye münhasır ve doğrudan doğruya iktisadî endişeler-

(**) Prof. Ömer Celâl Sarc, sf. 423 - 430 a da bakınız.

den mülhem olmaktan ziyade; köylü yığınları halinde yaşayan ve o zamana kadar tâbi buldukları sınıf münasebetlerinde ne gibi âmillerin tesirile ne gibi değişikliklerin vukua geldiği malûmumuz olmayan milyonlara şamil ve çok defa siyasî ve askerî endişelerle, dinî taassuptan veya samîî olarak liberal fikirlerden mülhem görülmetedir. Bu vaziyet karşısında, bir kaç büyük şehirde teşekküle başlayan mutavassıt ithalâtçı zümrelerin Türkiyedeki tarihi oluşların mukadderatını tayin edici bir rol oynamasına ve bilhassa bu rolü Tanzimattan evvel veya hemen Tanzimatı müteakip senelerde icra etmesine imkân yoktur.

Görülüyor ki, bütün bu meseleleri ayrı ayrı birer mevzu halinde işlemeğe ve *Prof. Ziyaeddin Fahrinin* kaba taslak çizmeğe çalıştığı *ıçtımâî sınıflar ehramının* her tabakasında mevcut «tarik» ve zümrelerin bünyelerile ıçtımâî vücuttaki fonksiyonlarını tesbit ile *Tanzimat hareketlerle bu sınıfların dağılışı arasındaki münasebetlerin mahiyetini daha yakından tetkik etmeğe* lüzum vardır. Ve bundan sonra yapılacak tetkikler arasında bu nevi araştırmalara büyük bir yer ayırmak lâzım gelir.

**

İktisat tarihini alâkadar eden diğer meseleler:

Demek oluyor ki, Türk iktisat tarihile alâkadar meseleler hal edilmeden Tanzimat hâdisesini izah etmek ve umumî bir takım kanaatlere varmak hemen hemen imkânsız bir iştir. Bunun için de evvelâ *ıktisadî oluşların tarihini* yapmak lâzım geleceği aşikârdır. Bu bakımdan *Prof. Ömer Celâl Sarçm* (Tanzimat ve Sanayiimiz) başlıklı makalesi güzel bir nümunedir. Bununla beraber, Tanzimat devrinin iktisadî vakıaları bü makalede gösterilen şema dahilinde çok daha etraflı bir şekilde tetkik edilmeğe mühtaçtır. Garp sanayi memleketleri emperyalizmi karşısında Osmanlı sanayiinin nasıl inhilâl etmiş olduğunu ve bu inhilâlin ıçtımâî, malî her sahadaki akislerini adım adım takip edebilmek, son zamanlar Türkiye tarihinin en büyük inkilâplara sahne olmuş bir devrini tanımak için çok mühimdir.

Tanzimat devri iktisat tarihinin *ıktisat siyaseti, ıktisadî dünya görüşü* ve *ideoloji* bakımından tetkiki de şüphesiz fevkalâde lüzumludur. *Prof. Yusuf Kemal Tengirşeng'm* (Tanzimat devrinde Osmanlı Devletinin haricî ticaret siyaseti) isimli yazısı, bu bakımdan çok mühim bir mevzuu, İngilizlerle akdedilen 1838 ticaret muahedesini tahlil et-

mek suretile, müşahhas bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu tetkikler bize, garp sanayi memleketlerinin Türkiyede iktisadî menfaatler hizmetinde siyasî ve askerî tazyik ve müdahaleleri nasıl kullanmaya başladıklarını açıkça göstermektedir.

Bundan başka, aynı tetkiklerden çıkması lâzım gelen diğer mühim bir netice de vardır ki o da, *muvakkat bir takım siyasî kombinizonların icaplarına uyarak iktisadî sahada imtiyazlar vermenin memleketin hayatî menfaatleri ve istikbali için ne kadar tehlikeli bir rol oynayabileceğini* meydana koymaktır. Bu vaziyet karşısında, Tanzimat ricalinin tamamen *gaflet* içinde olduklarını kabul etmek çok güç olmakla beraber, belki de *hâdisatın cebir ve ilcasile*, kabul ettikleri ticaret muahedelerile çok tehlikeli yollara sapmış oldukları muhakkaktır. Maamafih, *bu noktada herkese hakkını verebilmek için* etraflı tetkikler yapılması lâzım gelir:

Prof. Cemil Bilsel bu meseleyi tatik ederken, Tanzimatın en büyük adamı olan Mustafa Reşit Paşada imtiyazları kaldırma fikrinin mevcut bulunmadığını, meselâ Belçika ile akdedilen ve kendi imzasını taşıyan 3 Ağustos 938 tarihli dostluk ve ticaret muahedesinin kapitülâsyon imtiyazlarının en beterini vermiş olduğunu kayd ve tesbit etmiş olmakla beraber; Devletlere *ticaret muahedelerile bu şekilde müsait şartlar temin etmenin Avrupa eskârı umumiyesini celp ile politikaca istifade eylemek gayesine istinat ettiği iddiasına* inanmak istememektedir [sf. 688].

Filhakika, imtiyaz ve muafiyetler bahasına elde edilen siyasî menfaatlerin faydalı olmaktan ziyade zararlı ve Devletin mevcudiyetini kemirici olduğunu Tanzimat devri ricalinin müdrük olmadığını kabul etmek pek güçtür. Netekim, gene Prof. Cemil Bilsel'm makalesinde zikredilmiş olan bir mazbatanın meali ve ifade tarzı bize, Tanzimat devri ricalinin ecnebilere «uhudu kadime» tarzında verilecek imtiyaz ve muafiyetlerin Devletin başına ne büyük belâlar açtığını tamamilen müdrük olduğunu göstermektedir. Mevzuubahs mazbata, Paris kongresinde Âli Paşanın kongreden kapitülâsyonların ilgasını istediğinde, Devletlerin bu talebi haklı görmeleri üzerine, İstanbulda Vükelâ Meclisinin toplanarak padişaha arzı tebrikâtta bulunmak istemesi üzerine kaleme alınmıştır. Mazbatada bu hâdise büyük bir muvaffakiyet olarak tavsif edilmekte ve a'sâr-ı sabıkanın *âsâr-ı felâketlerini tamir edecek ve ervah-ı eslâfî şadeyliyecek* bir vak'ai vacibütteşekkür telâkki edilmektedir [sf. 689].

Şu halde, Âli Paşa gibi bir vezirin herkesin kabul ettiği kudreti,

inceliği ve uzak görürlüğü ile ne kapitülasyonları kaldırmağa, ne de müdahaleyi gidermeğe muvaffak olamaması, *yapılması lâzım gelen işlerin mahiyetine ait bir şuuratsızlıktan ziyade, zamanın vakayininin cebir ve tazyikile* izah edilmek lâzım gelir. Emperyalist Avrupa Devletlerinin Osmanlı imparatorluğunun içinde çırpındığı siyasi vaziyetleri çok iyi istismar etmesini bilen, sinsi ve ısrarlı politikalarının bu hususta nasıl çalıştıkları da evvelce malûmumuz olmakla beraber; ortaya daha çıplak bir şekilde bütün tafsilâtile konulmaları müstakbel nesiller için en büyük ibret derslerini ihtiva eden mevzulardan birini teşkil etmektedir. Ancak o zaman Osmanlı imparatorluğunu mukadder bir inhitata sürükliyen kuvvetlerin enginliği meydana çıkacaktır. *Prof. Yusuf Kalnal Tengirşeng*'in makalesi bu bakımdan güzel bir nümunedir.

Devlet adamlarının iktisadî meseleler hakkındaki telâkkileriyle, takip ettikleri ziraat, sanayi ve ticaret siyasetlerine ait bundan böyle yapılmasını lüzumlu gördüğümüz tetkikler ve tenvire muhtaç meseleler yanında; memlekette mevcut iktisadî ideolojilerin devrin iktisadî durumunu anlayış ve izah ediş tarzlarının mahiyetini de iyice bilmek lâzım geleceği aşikârdır.

Bu hususta imparatorluğun iktisadî bakımından tam bir inhilâlini hazırlayan şartlar ve âmiller karşısında memlekette şuurlu bir reaksiyonun, vaziyeti tenvir edip icabeden tedbirlerin alınmasını kolaylaştıracak *fikir cereyanlarının* azlığı nazarı dikkati celbetmektedir. Bu meseleye temas eden *Prof. Hilmi Ziya'nın* çok iyi bir şekilde kayıt ve tesbit ettiği gibi, garp sermaye hareketi karşısında saltanatın eski kooperatif sistemi mütemadiyen inhilâl etmekte idi. Bu vaziyet karşısında «bir taraftan Ohanes Paşa, Namık Kemal iktisadî liberalizmi müdafaa ederlerken, diğer taraftan Ali Suavi İmamı Gazaliden muktebes iktisat telâkkilerini canlandırmağa çalışıyordu. Hâsılı her iki telâkki de memleket için isabetli değildi. Birincisi inhilâl etmekte olan prekapitalist bir sistem içerisinde (hürriyet) müdafiliği yapmakla, bilmeksizin onu inhilâl ettiren âmili müdafaa ediyor. İkincisi ise, İslâm ve Osmanlı medeniyetlerine dört el ile sarılarak ananeyi bırakmamak ve şahsiyetsiz olmamak için çalışırken, hakikatte mücadele kudreti kalmamış ve yıkılmağa mahkûm bir sistemi müdafa ettiği için iktisadî sahada irticadan başka bir şey yapmıyordu» [sf. 759].

İktisadî sahadaki fikirlerin memleketin hakikî ihtiyaçlarına tekabül etmiyen bu geri ve kifayetsiz haline şaşmamak lâzım gelir. Garp sanayi memleketleri emperyalizmi Osmanlı imparatorluğunu

askerî ve iktisadî sahada olduğu kadar fikir sahasında da çok âciz ve müdafaasız bir halde bulunmuş ve amansız istilâsını bu sayede muvaffakiyetle yapabilmıştır. Maamafih burada şunu da kaydedelim ki, zayıf olmakla beraber, memlekette vaziyeti olduğu gibi gören ve lüzumlu tedbirlerin alınmasını isteyen bazı fikir hareketlerinin mevcut olduğunu da unutmamak lâzım gelir. Bu hususta bazı misaller zikretmeden evvel, *Prof. Hilmi Ziya'nın* yukarıda aynen zikretmiş olduğumuz fıkrasında Namık Kemali iktisadî bir liberalizm taraftarı olarak göstermesinin tetkike muhtaç bir mesele olduğunu kaydetmeliyiz. Gerçi, Namık Kemal'in liberalizmi ile Ohanes Paşanın arasında bir fark olduğunu makale muharriri bir not halinde tasrih etmişse de, Namık Kemal'in iktisadî liberalizmi hakkında münakaşa mevzuu olacak pek büyük hususiyetler mevcut olsa gerektir. Çünkü *Namık Kemal'de zamanın icaplarına uygun, çok realist bir görüş ve anlayış mahsulü olan bazı iktisadî fikirlerin mevcut bulunduğu* ve bu arada «tesiri bizde zıddına düştü devâların» kanaatle, «bırak geçsin, bırak yapsın» düsturunun bizdeki zararlı tatbikatının şuuruна hakkile sahip olduğu muhakkaktır. [*İhsan Sungu*, sf. 825]. Gene aynı şekilde, Namık Kemal, *yerli sanayiînin mahvolmasınının sebebini «ma'hut mu'ahedât ile Avrupalılara verilen hürriyeti ticaret» te bulmuştur*. Aynı şekilde Ziya Paşa da, Tanzimat devrinde dahilî ve haricî ticaretimizin yabancılara nasıl geçtiğini, eski sanatkârlarımızın nasıl mahvolduğunu çok iyi gören ve gördüğünü kuvvetle ifade eden bir mütefekkir sıfatile bize, vesika mahiyetinde, kıymetli yazılar bırakmıştır [sf. 837]. Ziya Paşanın, Rusya tehlikesi karşısında ecnebî devlerin yardımını kazanmak için yapılan iktisadî müsaadelerden bahsederken «düveli Garbiyenin kuvvetlerini zahîr ve mu'în tutmak için Avrupalıların ticaret ve menafîini memleketimize çekmek iktizayı maslahattan olduğu gayrı münker olmakla beraber; bu tedbirin bizi ifna edecek mertebede suiistimal edilmesine dahi dikkat olunmak icabı akl-u hikmetten idi. Lâkin *hayıf ki hırsı ikbal ve menafîi şahsiye belâları bu dakikanın icrasına mecal bırakmadı*» [sf. 786] şeklinde verdiği hükümler, vakayiînin büyük bir kısmı kendi gözleri önünde cereyan etmiş bir mütefekkirin sözleri olmak itibarile tetkike şayandır. Aynı suretle, Namık Kemal'in ecnebî devletlerin Türkiyede ıslahat istemelerinin sebepleri arasında iktisadî ve ticarî maksatların bulunduğunu göstermiş olan şu satırlar da aynı şekilde çok manidardır: «*Ticaret ve ihtilât kapılarının hemen bütün bütün mesdud olması cihetile menafîi medeniyetçe bu kıtada böyle bir heyetin vücuduna kat'a lüzum görülmezdi.*» Devlet, yalnız mülkün tak-

simindeki müşkülât ve Rusyanın Akdenize çıkması tehlikesi sayesinde mevcudiyetini muhafaza edebiliyordu. *Reşit Paşa*, «*hukukî ticaretî bir çok kuyuttan tecrit ile Avrupa ile olan irtibatı siyasiyemize bir de iştiraki menfaat ilâve etti*» [sf. 778].

Türkiyede iktisadî dünya görüşü sahasında Tanzimat devrinde vukuu iddia edilen tebeddüllere gelince; bu mühim mesele, *Prof. Ziyaeddin Fahri* tarafından çok yerinde olarak vazedilmiş [sf. 640] olmakla beraber; henüz etraflı bir şekilde tetkike muhtaç bir mevzu olmaktan kurtulmuş sayılamaz. Filhakika, bu tebeddül ne zamandan beri, nasıl ve ne için meydana gelmeğe başlamıştır. Tanzimat hareketlerinin bir sebebi mi yoksa sadece bir neticesi midir? gibi meseleler henüz lâyıkile tenvir edilmiş değillerdir. Filhakika Tanzimata kadar hükümrân olduğu kabul edilen gayrı iktisadî cihan görüşü yerine, iktisadî ve dünyevî bir âlem telâkkisinin, modern bir iktisat ruhunun kaim olması hâdisesinin, zamanımızda bile, hâlâ devam etmekte bulunduğu nazarı itibara alınacak olursa, bu tebeddül keyfiyetinin pek yavaş cereyan etmekte olduğu meydana çıkar.